

המקום אשר בחר ה'

יסודות בענין קדושת מקום המקדש

"כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם
מכל שבטיכם לשום את שמו שם לשכנו
תדרשו ובאת שמה"
(דברים י"ב, ה')

תכלית חיבור זה הינה לימוד יסודות קדושת מקום המקדש והמסתעף מהם.
החיבור כולל שלשה חלקים.

החלק הראשון מבאר את ייחודו של מקום המקדש, מעלת התפילה ועבודת השם המיוחדת בו, והיות בית המקדש לב עם ישראל. כמו כן נסקר בקצרה קורות מקום המקדש מאחר חורבן בית שני עד לדורות רבותינו הראשונים, כולל הנסיונות לבניין המקדש וחידוש עבודת הקורבנות.

החלק השני מביא בתמציתיות את מקורות ההלכה של חלוקת שלשת המחנות, תחומי הקדושה השונים בהר הבית ומצוות שילוח טמאים.

החלק השלישי דן באיתור מקום העזרה בתוך מתחם הר הבית כיום. תחילה בסקירת המסורת הרצופה שמקום כיפת הסלע הוא מקום המקדש החל מהתקופה שלאחר החורבן ועד לפוסקים האחרונים. לאחר מובאת ביסוסה של מסורה זו מבחינת הטופוגרפיה של הר הבית בהשוואה למקורות חז"ל ומקורות היסטוריים על מבנה המקדש וחצרותיו, המתאימים באופן מדויק למקום כיפת הסלע ואינם מתאימים כלל לאף מקום אחר במתחם הר הבית, ובכך נשללת האפשרות למקם את המקדש בכל נקודה אחרת בהר.

הנספח עוסק בעיקרי השיטות השונות הנפוצות למיקום המקדש בתוך הר הבית, ומראה את הקשיים הרבים העולים מעיון בגוף דבריהם, אף בלי התייחסות למסורה ולטופוגרפיה של ההר.

נספח נוסף עוסק בחישוב שיעור האמה בהקשר למקום המקדש.

בכתיבת החיבור נעזרנו בספרים ומאמרים שונים, לכולם תודתנו נתונה ותהי משכורתם שלמה מעם ה'. תודה מיוחדת להרב יעקב רבי והרב משה פישר שסייעו רבות בכתיבת החיבור.

פנחס אברמוביץ
בין המצרים, ה' תשע"ז

בכל עניני המאמר אפשר לפנות ל:
ravbergman1@gmail.com

כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִכָּל שְׁבִטֵיכֶם לָשׂוּם אֶת שְׁמוֹ
שָׁם, לָשְׁכְּנוֹ תִּדְרָשׁוּ וּבֵאתָ שָׁמָּה

(דברים פרק יב, פרשת ראה)

יכול תמתין עד שיאמר לך נביא, תלמוד לומר 'לשכנו תדרשו ובאת שמה',
דרוש ומצוא ואחר כך יאמר לך נביא, וכן אתה מוצא בדוד שנאמר (תהלים
קלז) זְכוֹר ה' לְדָוִד אֶת כָּל עֲנוּתוֹ. אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לָהּ, נָדָר לְאַבְיִיר יַעֲקֹב. אִם
אָבִיא בְּאֵהָל בֵּיתִי, אִם אֶעֱלֶה עַל עֵרֶשׁ יְצוּעֵי. אִם אֶתֵּן שָׁנָת לְעֵינַי, לְעַפְעָפִי
תִּנּוּמָה. עַד אֲמַצָּא מָקוֹם לָהּ, מִשְׁכָּנוֹת לְאַבְיִיר יַעֲקֹב:

(ספרי פס, פסקא סז)

מצאנו שדוד דרש אחרי המקום כמו שכתוב עד אמצא מקום לה', ולא המתין
עד שבא אליו נביא, ולמד ממה שכתוב לשכנו תדרשו, שהדרישה היא מה
שחוקר בעצמו למצוא את הדבר, וזה שאמר דרוש ומוצא, למד להם שלא
יגלה ה' סודו על ידי נביאיו להודיעם מקום הנבחר רק אם ישתדלו בזה
וידרשו אחריו, ואז יערה עליהם רוח ממרומים אחרי ההכנה הראויה.

(מלבי"ם פס)

מבורר כאן (בספרי הנ"ל) דאף דהיתה בחירת מקום המקדש על ידי נביא, מ"מ
דין הוא דקודם ידרשו לבד את המקום

(חידושי הגרי"ז החדשים סימן מא)

וטעם לשכנו תדרשו – שתלכו לו מארץ מרחקים ותשאלו אנה דרך בית
השם, ותאמרו איש אל רעהו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב
(יטעיה ז ג), כלשון ציון ישאלו דרך הנה פניהם (ירמיה נ ה). ובספרי: תדרשו,
דרוש על פי הנביא, יכול תמתין עד שיאמר לך נביא, ת"ל לשכנו תדרשו
ובאת שמה, דרוש ומצא ואח"כ יאמר לך נביא, וכן אתה מוצא בדוד וכו'.

(רמב"ן פס)

יִיחודו של מקום המקדש 1

פתיחה - המקדש מקום השראת השכינה - התפילה במקדש -
ההשתחויה במקדש - המקדש מרכז התורה - המקדש לב כנסת
ישראל - מקום המקדש לאחר החורבן - תנאים ואמוראים בהר
הבית לאחר החורבן - נסיונות לחידוש עבודת הקרבנות ובנין
המקדש - בית תפילה קבוע בהר הבית - הרמב"ם קובע את היום
שזכה להתפלל במקום המקדש ליו"ט.

תחומי הקדושה 21

החלוקה לשלוש מחנות - מצות שילוח טמאים - טהרת הטמאים -
גזירות מדרבנן - תיאור תחומי הר הבית ודיניהם - תיאור הר הבית
כיום.

היכן העזרה? 30

אבן השתיה - המסורת לזיהוי מקום המקדש - דברי הכפתור ופרח -
הארי ז"ל - איתור מקום המקדש ע"י המחקר הטופוגרפי - זיהוי
המיקום המדויק של אבן השתיה - סימוכים נוספים לאיתור מקום
המקדש - מקום המקדש בפיסגת ההר - העזרה מכוונת לרוחות
העולם - מקום המקדש והעזרות בהר הבית.

נספחים

נספח א - סקירת השיטות השונות במיקום המקדש 58

נספח ב' - בענין שיעור האמה 70

RABBI Z. N. GOLDBERG

Abbad Badatz & Bies Horaa'h "Hayashar Vehatov"
Member Of Supreme Rabbinical Court

הרב זלמן נחמיה גולדברג

אב"ד בד"ץ ובית הוראה לדיני ממונות "הישר והטוב"
חבר בית הדין הרבני הגדול

ב"ה, יום כ"א אלול תש"ז

כבוד הרבנים הגדולים ר' פנחס אברמוביץ שליט"א ור'
יהושע ינקילביץ שליט"א

הנני בזה להודות לכם על ששלחתם לי קונטרס על בירור
מקום המקדש ובו בירור על מקום עזרה ומקום הר הבית.
והנה ברור שיש מצוה גדולה לעסוק בזה ובודאי מה שאמרו
בגמ' שבזמן שאין קרבנות לימוד בקרבנות כאילו הקריב קרבן
ומסתבר שכך הדין בלומד בנין המקדש כאילו המקדש קיים
ולמידת הקרבנות כאילו הקריב בבית המקדש הבנוי. אכן יש
להזהר שלומדים שעוד לא גדולים בתורה לא ילכו אחר
היודעים שבקלניתו להכשל ובודאי תשימו לב לכך.

ואסיים בברכה שתזכרו וכן אנו לראות בית המקדש הבנוי
בקרוב

לאלו נחמיה גולדברג

Rav, Beis Tefillah Yonah Avraham, RBS
Dayan, Beis Din Kollel Harabonim
General Editor, Schottenstein Shas

רב, ק"ק בית תפילה יונה אברהם, רמב"ש
דיין, בד"צ מוסוד "כולל הרבנים"
עורך ראשי, ש"ס שוטנשטיין

בס"ד

הסכמה

הרמב"ם בפתחת כל ספר מ"ד ספרי היד החזקה מקדים פסוק – ולכאורה כוונתו לבחור בפסוק המשקיף השקפה כללית על ענין הספר. את ספר העבודה (הכולל בתוכו הל' בית הבחירה, כלי המקדש, ביאת מקדש וכו') פתח בפסוק "שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך" ובוה מלמדנו שלימוד הלכות וענינים אלו היא דרישת שלום לעיה"ק ירושלים תובב"א – וכעין דברי הגמ' ר"ה ל. "ציון היא דורש אין לה מכלל דבעי דרישה", המלמדנו על חיובינו לעסוק בכמה אופנים בעניני מקדש וקדשיו אפי' בזמן חורבן וגלות. וכבר הביא הרה"ג ר' חיים קניבסקי שליט"א בהקדמה לספרו 'דרך חכמה' [על רמב"ם ספר עבודה] מהחפץ חיים וצוק"ל שהביא בשם הבאר שבע שהביא מן הקדמונים שמכיון שדיני קדשים אין בידנו לקיים בזמנינו בעוה"ר, הלימוד והעסק בהם יותר הכרחי ויותר נבחר מהלימוד במצות הנוהגות (!) כי "אחר שלשלימותנו צריכים אנו לעיון ולמעשה בכל חלקי תורתנו הקדושה, ובוה החלק הבלתי נוהג א"א בו המעשה, והעיון והעסק בו יספיק לנו לעיון ומעשה יחד" עכ"ל. ורש"י בב"מ קי"ד: כתב שלכך למדו ספר קדשים אף שאינו נוהג בזה"ז משום שאמרו חז"ל ת"ח העוסקים בהל' העבודה מעלה עליהן הכתוב כאילו מקריבין אותן בביהמ"ק ולכך סידרו עליהן גמרא.

והנה במדרש תנחומא פרשת צו סי' יד וז"ל "בא וראה כשהקב"ה מראה ליחזקאל את צורת הבית מה הוא אומר "הגד את בית ישראל ... ומדדו את תכנית ... צורת הבית ותכונתו ומוצאיו ומובאיו וכל צורותיו..." אמר יחזקאל לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע עד עכשיו אנו נתונים בגולה בארץ שונאינו ואתה אומר לי לילך ולהודיע לישראל צורת הבית ... וכי יכולין הן לעשות - הניח להם עד שיעלו מן הגולה ואח"כ אני הולך ואומר להם, א"ל הקב"ה - ובשביל שבני בגולה יהא בנין הבית בטל - גדול קרייתו ... שיתעסקו לקרות בה אני מעלה עליהם כאלו הם עוסקין בבנין הבית" עכ"ל ונלמוד מזה איך זה מחייב אותנו. ומלבד זה, כבר כתב הרמב"ם בפ"י המשניות בהקדמתו למס' מדות שהלמוד בצורת הבית בכל פרטיו נצרכת כדי שבבנין הבית השלישי נדע איך לבנותו. נוכר הקשה התיו"ט שם מדברי הרמב"ם במשנה תורה שודאי יבנוהו עפ"י הפסוקים בספר יחזקאל, ורק שלא עשו כן בביהמ"ק השני כי לא הבינו בבירור דברי הפסוקים שם, עיי"ש מה שתירץ התיו"ט.

ובפרט בזמנינו זה שכבר כתב החפץ חיים בדורו בספרו תורה אור ובהקדמה לספרו ליקוטי הלכות שאנו רואין שכבר קרוב ובא קץ הגאולה ואם כן בזמן הזה החיוב ביותר להכין עצמנו לדעת הלכות מקדש וקדשיו.

ומכל אלו הסבות, דבר פשוט הוא שדבר גדול הוא עד למאד לקבוע מקום המקדש בדיוק איפה הוא שזהו האבן פינה והאבן שתיה לבנותו בנין שלם בב"א.

(ומה ששמעתי שיש אומרים שדברים אלו אין ללומדם מכיון שא"א לבררן בירור גמור – א"א להאמין שיש בן-תורה שיאמר דברים כאלו . דהלא כל חלק מחלקי התורה ניתן לנו לבררו ללמוד וללמד ולאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא. וכי גרע ענין זה מן בין השמשות? מן בירור שיעור כזית או שיעור אמה מה היא? מהלכות שבת שיש מהן כהררין התלויין בשערה? ומצינו בחז"ל להיפך ממש (בענין מקום המקדש) – עה"פ "לשכנו תדרשו ובאת שמה", אמרו בספרי שם "יכול תמתין עד שיאמר לך נביא ת"ל לשכנו תדרשו, דרוש ומצא ואח"כ יאמר לך נביא, וכן אמר דוד המלך בתהלים 'אם אבא באהל ביתי אם אעלה על ערש יצועי אם אתן שנת לעיני לעפעפי תנומה, עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב'.")

ולפיכך אפריון נמטי' להרב פנחס אברמוביץ שמוציא אור כשלמה אודות מקום אבן השתיה ובית הבחירה עם ראיות קושיות וישובים ומתייחס לשיטות השונות כדרכה של תורה.

והנני מעניק לו ברכה שע"י בירור זה יתעסקו בענין זה עוד ועוד ת"ח ויתבררו גדרי המקומות בהר הבית היכן מותר לבא, היכן אסור בזה"ז באיסור לאו, והיכן אסור באיסור כרת, ועיי"ז ג"כ נזכה לבנין הבית בבנין בפועל ממש ונקריב לפני הקב"ה תמידין כסדרן בעבודת בית אלוקינו אמן.

חשג' זאזקן הרב אברהם זאזקן רא"ו

ייחודו של מקום המקדש

הר הבית, הוא הר המוריה, נתייחד כבר בראשית היצירה. לימדונו חז"ל שבריאית העולם החלה ממקום זה¹, ומאדמתו נברא אדם הראשון². במקום זה הקריב אדם הראשון קרבנות כשנברא³, קין והבל הקריבו שם את קרבנותיהם⁴, וכן נח כשיצא מהתיבה אחר המבול הקריב שם קרבנות⁵. במקום זה עקד אברהם אבינו את יצחק בנו, וקרא למקום 'ה' יראה' וקבעו כמקום מיוחד לעבודת ה' לכל הדורות^{6,7}.

¹ בגמ' יומא (דף נ"ד): "שממנו הושתת העולם", ובריש מסכת שמחות (פרק חיבוט הקבר) – "ה' בחכמה יסד ארץ כוונן שמים בתבונה, ללמדך שכשברא הקדוש ברוך הוא את עולמו, כילוד אשה בראו. מה ילוד אשה מתחיל מטבורו ומותח לכתף ולכאן לארבעת צדדיו, כך התחיל הקדוש ברוך הוא לברוא את העולם מאבן שתיה ומקדש הקדשים, וממנה הושתת העולם, ולכך נקראת אבן שתיה, שממנה התחיל הקדוש ברוך הוא לברוא את עולמו".

² ירושלמי נזיר (פ"ז ה"ב) "אמר רבי יודה בן פזי מלא תרוד אחד נטל הקדוש ברוך הוא ממקום המזבח וברא בו אדם הראשון. אמר: הלואי ייברא ממקום המזבח ותהא לו עמידה. הדא הוא דכתיב (בראשית ב, ז) וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה, וכתוב (שמות כ, כא) מזבח אדמה תעשה לי, מה אדמה שנאמר להלן מזבח אף כאן מזבח". פרקי דרבי אליעזר (פרק יא) "חבה יתירה חבב הקדוש ברוך הוא לאדם הראשון, שבראו במקום טהור, במקום בית המקדש, והכניסו לאפדנו, שנאמר 'ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן' מאיזה מקום לקחו? מבית המקדש, והכניסו לפלטין שלו – זה גן עדן, שנאמר ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה".

³ בראשית רבה (פרשת נח) "ויבן נח מזבח לה'... ר' אלעזר בן יעקב אומר על מזבח הגדול שבירושלים, ששם הקריב אדם הראשון, שנאמר (תהלים סט) ותיטב לה' משור פר מקרין מפריס".

⁴ פרקי דרבי אליעזר (פרק כג) "מה עשה נח? לקח מן הבהמה הטהורה שור וכשב ומכל עוף הטהור תור ובני יונה ובנה את המזבח הראשון שהקריבו עליו קין והבל, והקריב ארבעה עולות, שני ויבן נח מזבח לה', ויקח אין כתוב כאן, אלא ויעל עולות במזבח".

⁵ כנ"ל הערה 3.

⁶ "שאברהם צוה אותם שיהיה בית עבודה, כמו שבאר המתרגם [על הפסוק: ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה'] יקרא אֶשֶׁר יִצְחָק היום בְּהַר ה' יִקְרָא (בראשית פרק כב) ואמר, ופלא וצלי אברהם תמן באתרא ההוא, ואמר קדם ה' הכא יהוה פלחין דריא וכו' [=ויעבוד ויתפלל אברהם שם במקום ההוא ואמר לפני ה' כאן יהיו עובדים כל הדורות]" (מורה נבוכים חלק ג' פרק מה).

⁷ וז"ל הרמב"ם (בית הבחירה פ"ב ה"ב): "ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה, הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא

בעמדו במקום זה אמר יעקב אבינו ע"ה "מה נורא המקום הזה, אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים". ואמרו חז"ל (נפרקי דר"א פרק ל"ה) "השכים יעקב בפחד גדול ואמר 'ביתו של הקב"ה במקום הזה', שנאמר: ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה, מכאן אתה למד שכל המתפלל במקום הזה בירושלים כאילו התפלל לפני כסא הכבוד, ששער השמים שם הוא, ופתח פתוח לשמוע תפילה, שנאמר 'וזה שער השמים'".

במגפה שהייתה בימי דוד המלך ע"ה נצטווה דוד לבנות מזבח במקום זה⁸, ושלמה בנו בנה שם את בית המקדש⁹. שם בנו עולי בבל את בית המקדש השני, ושם יעמוד בית המקדש השלישי שיבב"א.

המקדש מקום השראת השכינה

מקום המקדש הוא המקום אשר בחר ה' לשכן שמו שם, וכלשון הפסוק: "הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם בּוֹ לְשֹׁכֵן שְׁמוֹ שָׁם" (דברים יב, וסס יז, וסס טז, וסס כו, ועוד הרבה), ובדברי הימים (דה"ב ז) "וַעֲתָה בַּחֲרָתִי וְהִקְדַּשְׁתִּי אֶת הַבַּיִת הַזֶּה לְהָיוֹת שְׁמִי שָׁם עַד עוֹלָם וְהָיוּ עֵינֵי וְלִבִּי שָׁם כָּל הַיָּמִים", והוא המקום שבו שורה השכינה, ונקרא 'בית ה' (יותר מ-250 פעמים במקרא) ו'בית אלהים' (נראשית כה, דה"ב זל).¹⁰

כל המצוות הנוהגות במקדש, מבטאות התייחסות אל השכינה השורה שם. ונצטוו ישראל לעבוד את ה' במקום המקדש, כיון ששם השכינה שורה, וכלשון הפסוק "כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִכָּל שְׁבִטֵיכֶם לָשׂוּם אֶת שְׁמוֹ שָׁם, לְשֹׁכֵנו תִּדְרָשׁוּ וּבָאתָ שָׁמָּה" (דברים יז, וכן "כִּי בָהֶר קִדְּשִׁי בָהֶר מְרוֹם יִשְׂרָאֵל נֶאֱמַר אֲדָנִי ה' שָׁם יַעֲבֹדֵנִי כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל כָּל־הָאָרֶץ" (יחזקאל כ).

המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא, ומשם נברא, אמרו חכמים אדם ממקום כפרתו נברא".

⁸ שמואל ב' פרק כד; דברי הימים א פרק כא. "ויבא גד אל דוד ביום ההוא ויאמר לו עלה הקם לה' מזבח בגרן ארונה היבסי. ויעל דוד כדבר גד כאשר צוה ה'... ויבן שם דוד מזבח לה' ויעל עלות ושלמים ויעתר ה' לארץ ותעצר המגפה מעל ישראל".

⁹ מלכים א פרק ו', דברי הימים ב פרק ג' "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלם בהר המוריה אשר נראה לדוד אביהו אשר הכין במקום דויד בגרן ארנן היבוסית".

עבודת ה' במקום המקדש מתבטאת באופנים שונים. בראש ובראשונה המקדש הוא המקום שבו מקריבים קרבנות לה', קרבנות החובה בבוקר ובערב, וקרבנות המוספים בימים מיוחדים. כמו כן מי שעבר עברות מסוימות בא לבית המקדש להקריב קרבן המכפר על העברה – חטאת או אשם – ולהתוודות על חטאתו, וכך מתכפר לו. וכן מי שרוצה להודות לה' בא למקדש ומקריב קרבן תודה, ומי שנדבה לבו להתקרב לה' מקריב קרבן עולה או שלמים, ועוד כמה וכמה עבודות הנעשות במקדש באופן קבוע: הקטרת הקטורת, הדלקת המנורה, לחם הפנים, תקיעה בחצוצרות, ועוד הרבה.

התפילה במקדש

המקדש הוא המרכז של כל עבודת ה', והדבר בא לידי ביטוי באופנים שונים שאחד מהם הוא הקרבת הקרבנות. אולם, ישנם עוד אופנים לעבודת ה' במקום המקדש, והבולט שבהם הוא עבודת התפילה במקדש.

מקום המקדש כמקום המסוגל לתפילה נזכר בתורה עוד לפני בניית בית המקדש עצמו. יעקב אבינו ע"ה כבר אמר בעמדו במקום המקדש: "מה נִזְרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה, אֵין זֶה כִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם" ותירגם יונתן: "וְיָדִין כְּשֶׁר לְצִלּוֹ" [וזה ראוי לתפילה], וכן פירש רש"י: "וזה שער השמים - מקום תפילה לעלות תפילתם השמימה". ואמרו חז"ל (פרקי דר"א פרק ל"ה) "מכאן אתה למד שכל המתפלל במקום הזה בירושלים כאילו התפלל לפני כיסא הכבוד, ששער השמים שם הוא, ופתח פתוח לשמוע תפילה, שנאמר: וזה שער השמים". ובראב"ע (נצחאס"ט ס) כתב "כי אם בית אלקים שיתפלל אדם בו בשעת צרכו ותשמע תפלתו כי המקום נבחר".¹⁰

שלמה המלך בתפילתו הארוכה שהתפלל בחנוכת בית המקדש (מלכים א' פרק ח', דברי הימים ב' פרק ו'), ביקש מאת הקב"ה שישרה שכינתו בבית שבנה, ושהמקדש

¹⁰ מן הענין לציין לדברי הכוזרי (מאמר ב' אות י"ד) "כי בית המקדש בנוי בהר המוריה, ושם מבלי ספק המקומות שראויים להקרא שערי השמים. הלא תראה יעקב אבינו, שלא תלה המראות אשר ראה לא בזכות נפשו ולא באמונתו ובר לבבו, אבל תלה אותם במקום, כמו שאמר: ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה, ועליו אמר קודם לזה: ויפגע במקום, ר"ל המקום המיוחד".

יהיה המקום המיוחד לקבלת תפילת עמו ישראל, וכן מקום שבו תתקבל תפילתם של בני כל העמים¹¹.

וכך אמר שלמה בתפילתו: "ופניתי אל תפלת עבדך ואל תחנתו... להיות עינדך פתחות אל הבית הזה לילה ויום אל המקום אשר אמרת יהיה שמי שם לשמע אל התפלה אשר תפלל עבדך אל המקום הזה. ושמעת אל תחנת עבדך ועמד ישראל אשר יתפללו אל המקום הזה ואתה תשמע אל מקום שבתך אל השמים ושמעת וסלחת....

כל תפלה כל תחנה אשר תהיה לכל האדם לכל עמד ישראל אשר ידעון איש נגע לבבו ופרש בפיו אל הבית הזה. ואתה תשמע השמים מכון שבתך וסלחת ועשית ונתת לאיש ככל דרכיו אשר תדע את לבבו כי אתה ידעת לבדך את לבב כל בני האדם".

וכן אמרו חז"ל במסכת שמחות (פרק ו): **"שמתחילה לא בנה שלמה הבית אלא על תנאי, שכל מי שיש לו צרה יבוא ויתפלל עליה, רעב כי יהיה בארץ, דבר כי יהיה, שדפון ירקון ארבה חסיל כי יהיה, כי יצר לו אויבו בארץ שעריו, כל נגע, כל מחלה, כל תפלה כל תחנה אשר תהיה לכל האדם; אין לי אלא ליחיד, לציבור מניין? תלמוד לומר 'לכל עמד ישראל'; אין לי אלא לישראל, לנוכרי מניין? תלמוד לומר 'וגם אל הנכרי אשר לא מעמד ישראל הוא'; מבקש בנים או אפילו נכסים מניין? תלמוד לומר 'כל תפלה כל תחנה'".**

ובתפילה שהתפלל יהושפט [בעת שהתקבצו ישראל בחצר המקדש כאשר עלו עליהם עמון ומואב למלחמה] (דברי הימים ב פרק כ) נאמר אף יותר: שלא רק שהמקדש הוא המקום המסוגל ביותר לתפילה, **אלא שזו היא מהות עניין המקדש - שיתפללו שם בשעת צרה** [כלשון מסכת שמחות שם: "שמתחילה לא בנה שלמה הבית אלא על תנאי, שכל מי שיש לו צרה יבוא ויתפלל עליה"].

וכך נאמר שם: "ויעמד יהושפט בקהל יהודה וירושלם בבית ה' לפני החצר החדשה. ויאמר... הלא אתה אלהינו הורשת את ישבי הארץ הזאת מלפני עמדך

¹¹ ומן העניין לציין שבתפילת שלמה, ששלמה מתפלל "להיות עינדך פתחות אל הבית הזה לילה ויום אל המקום אשר אמרת יהיה שמי שם", כל ההתייחסות של שלמה היא רק לתפילות שמתפללים במקדש, ולא לקרבנות שמקריבים שם!

יִשְׂרָאֵל וַתִּתְּנָה לְזָרַע אֲבֹרָהֶם אֶהְבֶּדָּ לְעוֹלָם. וַיֵּשְׁבוּ בָּהּ וַיִּבְנוּ לָהּ בַּהּ מִקְדָּשׁ לְשִׁמּוֹד
לֵאמֹר. אִם תָּבוֹא עָלֵינוּ רָעָה חָרֵב שָׁפוּט וְדָבָר וְרָעַב נַעֲמָדָה לִפְנֵי הַבַּיִת הַזֶּה
וּלְפָנֶיךָ כִּי שִׁמּוֹד בַּבַּיִת הַזֶּה וְנִזְעַק אֵלֶיךָ מִצָּרֵינוּ וְתִשְׁמָע וְתוֹשִׁיעַ."

בכל תקופת המקדש היו ישראל עולים למקדש לשפוך את שיחם לפני ה', כמו שמצינו בחנה¹², ובחזקיהו המלך במלחמת סנחריב¹³, וכמו שמצינו בירמיהו, שכל ישראל נאספו למקדש להתפלל בצום לפני ה'¹⁴. וכן מצינו ביואל (א, יז): "קִדְּשׁוּ צוּם קְרָאוּ עֲצָרָה אֲסָפוּ זִקְנִים כָּל יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ בֵּית ה' אֱלֹהֵיכֶם וְנִזְעְקוּ אֶל ה'". וכן מצאנו בחז"ל, שהתפילות הגדולות בתעניות נעשות ב'שער המזרח בחר הבית'. ובספר ישעיהו נקרא בית המקדש 'בית תפילה': "וַהֲבִיאוּתִים אֶל הָרַקְדָּשִׁי וְשִׁמְחֻתִים בְּבֵית תִּפְלָתִי ... כִּי בֵיתִי בֵּית תִּפְלָה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים".

וכן מצאנו בחז"ל שהיו עולים להר הבית כדי להתפלל על כל צרה, כמבואר במסכת שמחות (פרק ו) – "ואלו הן שמקיפין דרך שמאל: אבל ומנודה ומי שיש לו חולה... מי שיש לו חולה אומרים לו: השוכן בבית הזה ירחם עליו, ואם היה בן קיימא ירחם עליו מיד, ומעשה באשה אחת שחלתה בתה ועלתה והקיפה, ולא זזה משם עד שבאו ואמרו לה: נתרפאתה".

וכן ביאר הרמב"ם במצות תפילה (סה"מ עק"ז ה') את דברי המדרש על הפסוק 'ואתו תעבודו' – "עבדהו במקדשו". וביאר הרמב"ם: "כלומר ללכת שם להתפלל בו ונגדו, כמו שביאר שלמה עליו השלום". ובמדרש הגדול מבואר אף יותר מכך, שהקב"ה בנה את בית המקדש רק בשביל שישמש למקום תפילה. וז"ל מדרש הגדול (פרשת ואלת הברכה, על הפסוק 'וזין כתפיו סכן') "אמר הקב"ה: איני

¹² פסיקתא רבתי (פיסקא מג), על הפסוק 'כי פקד ה' את חנה' – "ואף חנה על שהייתה תדירה להיות עולה ומתפללת בבית המקדש ומתחננת לפני הקדוש ברוך הוא שמע תפילתה ופקדה, מניין? ממה שקרינן בענין כי פקד ה' [את] חנה".

¹³ מלכים ב פרק יט. "ויהי כשמע המלך חזקיהו ויקרע את בגדיו ויתכס בשק ויבא בית ה'... ויקח חזקיהו את הספרים מיד המלאכים ויקראם ויעל בית ה' ויפרשהו חזקיהו לפני ה'. ויתפלל חזקיהו לפני ה' ויאמר..."

¹⁴ "ויהי בשנה החמשית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה בחדש התשעי קראו צום לפני ה' כל העם בירושלם וכל העם הבאים מערי יהודה בירושלם. ויקרא ברוך בספר את דברי ירמיהו בית ה' בלשכת גמריהו בן שפן הספר בחצר העליון פתח שער בית ה' החדש באזני כל העם" (ירמיהו פרק לו).

בונה בית המקדש אלא שיתפללו בני לפני בתוכו ואני מתמלא עליהם רחמים".

וכן כתב הרד"ק על העזרה (ערך עזר): "הוא החצר שנאספים בו ישראל בבית המקדש להתפלל שם, והקדוש ברוך הוא שומעם ועוזרם, לפיכך נקראת 'עזרה', כי כל הבא להתפלל שם בלב שלם – נעזר בה' אלהיו". וכן כתב הערוך (ערך עזרה): "יש מפרשים בשביל כן נקראת עזרה, מן 'עזרה בצרות', כלומר ששם מתפללין לאל ושומען ועוזרן".

ההשתחויה במקדש¹⁵

עוד אופן של עבודת השם במקדש הראוי להדגשה הוא ההשתחויה במקדש. עצם ההשתחויה כעבודה לה' נזכרת בתורה פעמים רבות. כשהלך אברהם אבינו לעקוד את יצחק בנו, אמר לנעריו "וְנִשְׁתַּחֲוֶה וְנִשְׁוָּבָה אֵלֵיכֶם" (נלאשית כ"ג). בהר סיני אמר ה' למשה "עֲלֶה אֵלַי ה' אֶתָּה וְאַהֲרֹן... וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם מֵרָחֵק" (שמות כ"ד). וכשהיו ישראל רואים את עמוד הענן יורד על אהל מועד היו משתחוים לשכינה: "וְיָקָם כָּל הָעָם וְהִשְׁתַּחֲוּוּ אִישׁ פָּתַח אֹהֶלוֹ (שמות ל"ג)".

משהוקם המשכן ונבנה המקדש, נקבע המקדש כמקום השראת השכינה, ונתייחד המקדש להיות מקום עבודת ההשתחויה לה'. וכן נאמר על אלקנה "וְעֲלָה הָאִישׁ הַהוּא מֵעִירוֹ מִיָּמִים מִיָּמָה לְהִשְׁתַּחֲוֹת וּלְזַבֵּחַ לַה' צִבְאוֹת בְּשֵׁלָה" (שם"א א, ו), וכן בתפילת יהושפט כתוב: "וַיִּקְדּוּ יְהוֹשֻפֵט אֲפִים אֲרָצָה וְכָל יְהוּדָה וַיִּשְׁבְּי יְרוּשָׁלַם נָפְלוּ לִפְנֵי ה' לְהִשְׁתַּחֲוֹת לַה' " (דהי"ז כ).

גם בחז"ל מוזכר כמה פעמים עניין ההשתחויה במקדש. בשעת שירת הלויים בכל יום, כשהגיעו לפרק בשיר¹⁶, היו תוקעים ויעל כל תקיעה השתחויה¹⁷. וכן הכהנים בגמר כל עבודה היו משתחוים לה'¹⁸, וכן כל עם ישראל כשהיו באים

¹⁵ עיקר הדברים מתוך ספר "אל הר המור" מאת הרב יצחק שפירא והרב יוסי פלאי.

¹⁶ [=חלק שבשיר, שכל שיר של יום חלקוהו לג' חלקים, שמפסיקין שם בין פרק לפרק (תפא"י)].

¹⁷ "והקיש בן ארזא בצלצל ודברו הלויים בשיר הגיעו לפרק תקעו והשתחוה העם, על כל פרק תקיעה ועל כל תקיעה השתחויה" (משנה תמיד ז, ג; רמב"ם תמידין ומוספין ו, ז).

¹⁸ "מי שזכה בדישון מזבח הפנימי נכנס ונטל את הטני והשתחוה ויצא. מי שזכה בדישון המזבח נכנס... נטל את הכז ממעלה שניה והשתחוה ויצא. מי שזכה במחתה צבר את הגחלים על גבי המזבח ורדדן בשולי

לבית המקדש היו משתחוים, כמבואר במשנה (סקלים ו, א) "שלוש עשרה השתחויות היו במקדש" וכן בשעת הוידוי של הכהן הגדול ביום הכיפורים, כשהיה הכהן הגדול מזכיר את שם המפורש, היו כל ישראל משתחוים¹⁹. וזה אחד מעשרה ניסים שנעשו לאבותינו בביהמ"ק "עומדים צופים ומשתחוים רוחים" (לכות ה'). אף לענין הדין של אבן משכית אמרו חז"ל (תו"כ נה ו) "ו'אבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה', בארצכם אי אתם משתחוים על האבנים, אבל אתם משתחוים על האבנים שבמקדש".

גם בנבואות לעתיד לבוא תופסת ההשתחוויה מקום חשוב. בישעיהו (ס"ו) כתוב "וְהָיָה מִדֵּי חֹדֶשׁ בְּחֹדְשׁוֹ וּמִדֵּי שָׁבַת בְּשַׁבְּתוֹ יָבֹא כָּל בָּשָׂר לְהִשְׁתַּחֲוֹת לִפְנֵי אֲמֹר ה'", וביחזקאל (מ"ו) "וַיָּבֹאוּ עִם הָאָרֶץ לִפְנֵי ה' בַּמּוֹעֲדִים הַבָּא דָּרָךְ שַׁעַר צֶפֶן לְהִשְׁתַּחֲוֹת יֵצֵא דָּרָךְ שַׁעַר נֶגֶב", ובזכריה (י"ד) "וְהָיָה כָּל הַנּוֹתֵר מִכָּל הַגּוֹיִם הַבָּאִים עַל יְרוּשָׁלַם וְעָלוּ מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ ה' צָבָאוֹת וְגו'".²⁰ וכן אנו מתפללים "בנה ביתך כבתחילה וכוון מקדשך על מכונו... ושם נעלה ונראה ונשתחוה לפניך בשלש פעמי רגלינו".

ובמדרש (נחלקית רנה פ' וילא נ,ג) אמרו "הכל בזכות השתחוויה, ואברהם לא חזר מהר המוריה בשלום אלא בזכות השתחוויה - 'ונשתחוה ונשובה אליכם', ישראל לא נגאלו אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'ויאמן העם וגו' ויקדו וישתחוו', התורה לא נתנה אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'והשתחויתם מרחוק', חנה לא נפקדה אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'וישתחו שם לה'", הגליות אינן מתכנסות אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול וגו', והשתחו לה' בהר הקדש בירושלים', בית המקדש לא נבנה אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'רוממו ה' אלהינו והשתחו להר קדשו', המתים אינן חיים אלא בזכות השתחוויה, שנאמר 'באו נשתחוה ונכרעה נברכה לפני ה' עושנו'".

המחנה והשתחווה יוצא. מי שזכה בקטרת היה נוטל את הבזך ... והקטיר והשתחווה יוצא" (משנה תמיד פרקים ו-ז; רמב"ם שם ג,ז ושם יז).

¹⁹ "והכהנים והעם העומדים בעזרה כשהיו שומעים שם המפורש שהוא יוצא מפי כהן גדול היו כורעים ומשתחוים ונופלים על פניהם וכו'" (יומא פרק ו).

²⁰ בהבאת ביכורים ישנו ציווי מפורש להשתחוות "ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה... והשתחוית לפני ה' אלהיך".

המקדש מרכז התורה

בנוסף להיות המקדש המרכז של עבודת ה' בהקרבת הקרבנות תפילה והשתחויה, המקדש הוא אף מרכז התורה. בקדש הקדשים, המקום המקודש ביותר בתוך המקדש, מונח ארון הקודש אשר בתוכו מונחים שני לוחות הברית וספר התורה²¹.

במקום המקדש [בלשכת הגזית], יושבים בית דין הגדול (ה'סנהדרין') אשר משם התורה יוצאת לכל ישראל, כמו שאמרו חז"ל (תענית ט"ז): 'הר המוריה – הר שיצא ממנו הוראה לישראל', וכל ספק בהלכה מגיע לשם להכרעה²².

במוצאי שנת השמיטה עם ישראל כולו מתאסף למקדש למצות הקהל "למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה' אלהיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת" (דברים פרק לא). [וכן מצאנו ביאשיהו שכשבא לחזק את עם ישראל ללכת בדרך ה', וללמד להם את התורה, עשה זאת במקדש²³].

ועל זה מקונן ירמיהו הנביא בקינות (איכה ג, ט) "מִלְכָּה וְשָׁרִיָּה בְּגוֹזִים אֵין תּוֹרָה", וכתב הגר"א (משנה אבות פ"ה, אמרי נועם נרכות דף ת), שלכן אומרים אחר התפילה 'יהי רצון שיבנה בית המקדש במהרה בימינו ותן חלקנו בתורתך', לפי שאחר חורבן ביהמ"ק 'אין תורה'.

המקדש לב כנסת ישראל

בנוסף להיות המקדש מרכז עבודת ה' בהקרבת הקרבנות, תפילה והשתחויה, ובנוסף להיותו מרכז התורה, המקדש הוא גם המרכז של 'עם ישראל' בכללותו, וכל ענייני האומה סובבים סביבו.

²¹ עיי' גמ' בבא בתרא דף י"ד האם ספר התורה מונח בתוך הארון או לידו.

²² משנה מסכת סנהדרין פרק יא "שלשה בתי דינים היו שם, אחד יושב על פתח הר הבית, ואחד יושב על פתח העזרה, ואחד יושב בלשכת הגזית... בית דין הגדול שבלשכת הגזית שממנו יוצאת תורה לכל ישראל שנאמר (דברים י"ז) מן המקום ההוא אשר יבחר ה' עינייך. ועיי' עוד תוספתא שם פ"ז.

²³ "וישלח המלך ויאסף את כל זקני יהודה וירושלם. ויעל המלך בית ה' וכל איש יהודה וישבי ירושלם והכהנים והלויים וכל העם מגדול ועד קטן ויקרא באזניהם את כל דברי ספר הברית הנמצא בית ה'. ויעמד המלך על עמדו ויכרת את הברית לפני ה' ללכת אחרי ה' ולשמור את מצותיו ועדותיו וחקיו בכל לבבו ובכל נפשו לעשות את דברי הברית הכתובים על הספר הזה". (דברי הימים ב פרק לד).

למקדש מתקבצים כל עם ישראל שלש פעמים בשנה, לשמוח לפני ה', וכן עולים לירושלים לאכול מעשר שני לפני ה' במקום אשר בחר, כדי ללמוד ליראה את ה' כל הימים.²⁴

המקדש היה אף מרכז המלוכה של עם ישראל. בית המלך היה צמוד לבית המקדש,²⁵ וגם כלי הצבא היו שמורים במקדש.²⁶ כמו כן האוצרות של עם ישראל היו שמורים במקדש²⁷ כמו גם שלל שלקחו במלחמה²⁸, ושם היו שמורים פקדונות של אנשים רמי מעלה וכן של אלמנות ויתומים.²⁹

במקדש גם שכן מרכז גדול של גמילות חסדים, כדוגמת "לשכת חשאים" ש"יראי חטא נותנים לתוכה בחשאי, ועניים בני טובים מתפרנסים מתוכה בחשאי" (שקלים פ"ה), וכן מצינו ששלמה המלך בנה במקדש שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ולמנודים, שבשבתות היו מתקבצין יושבי ירושלים ועולין להר הבית ויושבין בין שני שערים הללו, כדי לגמול חסדים לאלה ולאלה (מסכת סופרים פרק י"ט).

נמצא שהמקדש הוא המוקד והלב של עם ישראל, שם שורה השכינה והוא מרכז עבודת ה' ע"י סדר העבודה והקרבת הקרבנות, שם מרכז הדבקות בה' ע"י התפילה וההשתחויה, שם מרכז התורה ומושב הסנהדרין, שם המרכז של גמילות חסדים, שם היה מרכז המלוכה ובית המלכות, ושם כלי הצבא והאוצרות, ולשם כל ישראל מתקבצים במועדים ובמשך שאר השנה להדבק בה'.

המרכזיות הזאת של המקדש באה לידי ביטוי בתורה, שיש בתורה למעלה מאלף פסוקים העוסקים בענין המקדש [כחמישית מפסוקי התורה, הרבה

²⁴ "ואכלת לפני ה' אלהיך במקום אשר יבחר לשכן שמו שם מעשר דגנך תירשך ויצהרך ובכרת בקרך וצאנך, למען תלמד ליראה את ה' אלהיך כל הימים" (דברים פרק יד).

²⁵ בתקופות היותר מאוחרות, כשהרחיבו את בית המקדש, הורידו את בית המלך דרומה לכיוון העיר.

²⁶ "ויתן יהוידע הכהן לשרי המאות את החניתים ואת המגנות ואת השלטים אשר למלך דויד אשר בית האלהים" (דברי הימים ב פרק כג).

²⁷ כמבואר במקרא (מלכים א פרק י"ד וט"ו, מלכים ב פרק י"ב, י"ד, ט"ז, י"ח, כ"ד, ועוד הרבה).

²⁸ ראה: קדמוניות היהודים (טו, יא, ג – 402).

²⁹ ספרי חשמונאים (א, א, כג; ב, ג באריכות).

מאד בהשוואה למצוות אחרות. כחמישים פסוקים עוסקים בעניין השבת, כשבעים פסוקים בענייני כשרות ומאכלות אסורות, וכמאה וחמישים פסוקים בענייני מצוות שבין אדם לחברו. למעלה ממאתיים מתוך תרי"ג המצוות מתקיימות רק במקדש.

מקום המקדש לאחר החורבן

אף לאחר חורבן בית המקדש נשאר ההר בקדושתו³⁰, והשכינה עדיין שורה שם. מסיבה זו, אף לאחר החורבן, כל ישראל פונים בתפילתם אל מקום המקדש, כמו שנלמד מהפסוקים בתפילת שלמה 'והתפללו אליך דרך ארצם... דרך העיר אשר בחרת... והתפללו אל הבית הזה... והתפללו אל המקום הזה'³¹. מדברי חז"ל אף נלמד, שמה שאמר הקב"ה לשלמה 'והיו עיני ולבי שם כל הימים' מתייחס אף לזמן החורבן. וכן אמרו בגמרא (נרכות סז:) 'כל הרוקק בהר הבית בזמן הזה כאילו רוקק בבבת עינו, שנאמר והיה עיני ולבי שם כל הימים'³².

במדרשים רבים מבואר שאף אחר החורבן לא זזה שכינה ממקום המקדש, כדאיתא במדרש שוחר טוב (תהלים מזמור יא): 'ה' בהיכל קדשו ה' בשמים כסאו. כל זמן שבית המקדש קיים היתה שכינה שרויה בתוכה, וכיון שגרמו העוונות, ונחרב בית המקדש, סילק שכינתו בשמים, שנאמר ה' בשמים כסאו. אמר ר' אלעזר בן פדת בין חרב ובין שאינו חרב, השכינה לא זזה ממקומה, שנאמר ה'

³⁰ ומש"כ הראב"ד (הל' בית הבחירה פ"ו הי"ד) "שאפילו לרבי יוסי דאמר קדושה שנייה קדשה לעתיד לבא, לא אמר אלא לשאר א"י, אבל לירושלים ולמקדש לא אמר... לפיכך הנכנס עתה שם אין בו כרת", היינו לענין שילוח מחנות, אבל לענין השראת השכינה מבואר להדיא שאף בזמן החורבן נשאר מקום המקדש בקדושתו.

³¹ גמ' ברכות דף ל. "היה עומד בחוץ לארץ יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל שנאמר והתפללו אליך דרך ארצם. היה עומד בארץ ישראל יכוין את לבו כנגד ירושלים שנאמר והתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת. היה עומד בירושלים יכוין את לבו כנגד בית המקדש שנאמר והתפללו אל הבית הזה וכו'". ובירושלמי (ברכות פ"ד) "העומדים ומתפללים בחוצה לארץ הופכין את פניהן ארץ ישראל ..., העומדין ומתפללין בארץ ישראל הופכין את פניהן כלפי ירושלים ..., העומדים ומתפללין בירושלים הופכין פניהן כלפי הר הבית שנאמר והבית אשר בניתי לשמך, העומדים ומתפללין בהר הבית הופכין פניהן כלפי בית קדשי הקדשים ... עד כדון בבינינו, בחורבנו מניין? א"ר אבון בנוי לתלפיות תל שכל הפיות מתפללין עליו". וכן נפסק ברמב"ם (פ"ה מהל' תפילה) ובטוש"ע (או"ח סי' צ"ד).

³² ממה שלומדים חז"ל דינים אלו גם לזמן החורבן מהפסוקים הללו של תפילת שלמה, מוכח שהבינו שאף לאחר חורבן הבית לא פסקה השראת השכינה שם, וכפי שיבואר להלן.

בהיכל קדשו, אף על פי שכסאו בשמים שכינתו בבית המקדש, שנאמר 'והיו עיני ולבי שם כל הימים', וכן הוא אומר 'ויענני מהר קדשו סלה', אף על פי שהוא הר – בקדושתו הוא עומד. אמר ר' אלעזר [בן פדת]: ראה היאך כורש אומר, ויעל לירושלים אשר ביהודה ויבן את בית ה' אלהי ישראל הוא האלהים אשר בירושלים, אף על פי שהוא חרב עכשיו 'הוא האלהים' לא זו משם. אמר ר' סימון ראה מה כתיב 'כי עתה תצאי מקריה ושכנת בשדה', אף על פי שחרב ונעשה שדה שכינתי בשדה, ואין שדה אלא בית המקדש, שנאמר ראה ריח בני כריח שדה. אמר ר' אחא: לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי, שנאמר 'הנה זה עומד אחר כתלנו'."

לאחר החורבן המשיכו עם ישראל לעלות ולהתפלל בהר הבית, וכן היו עולים לה ברגלים, וכמו שאמרו במדרש (סיר הקזים רבה א) – "מה יונה זו אף על פי שאת נוטל גוזליה מתחתיה אין מנחת שובכה לעולם, כך ישראל אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו שלש רגלים בשנה". עוד נאמר במדרש (ספ דפסחא ח) – "ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז", מה צורה זו אף על פי שהיא מטשטשת מקומה ניכר, כך אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו ישראל פעמי רגלים שלהם ג' פעמים בשנה"³³.

וכן אמרו באיכה רבה (א, נט): "אלה אזכרה – לשעבר הייתי עולה בשירות ובזמירות לפני הקב"ה, כמו שנאמר: בקול רנה ותודה. ועכשיו בכיה סלקא ובכיה נחתא [=בבכי עולה ובבכי יורדת]. אלה אזכרה – לשעבר הייתי עולה המוניות המוניות של חגיגה, המון חוגג... ועכשיו רמשא סלקא רמשא נחתא [=בערב עולה ובערב יורדת]".

תנאים ואמוראים בהר הבית לאחר החורבן

ישנם עדויות רבות בחז"ל על תנאים ואמוראים שהיו נכנסים להר הבית כדי להתפלל ולבכות על החורבן. מפורסם הסיפור (מכות כ"ד:) על רבן גמליאל ורבי אלעזר בן עזריה ורבי יהושע ורבי עקיבא "פעם אחת היו עולין לירושלים, כיון

³³ העלייה לרגל לאחר החורבן מוזכר גם בגמ' בדרך אגב. בגמ' נדרים כ"ג. מובא ברייתא "מעשה באדם אחד שהדיר את אשתו מלעלות לרגל, ועברה על דעתו ועלתה לרגל, ובא לפני ר' יוסי, אמר לו: ואילו היית יודע שעוברת על דעתך ועולה לרגל כלום הדרתה? אמר לו: לא. והתירו ר' יוסי". כמו כן מוזכר במדרש (קהלת רבה יא) בקשר לסיפור שקרה עם ר' אלעזר בן שמוע בן דורו של ר' יוסי "ארעת ענתה דישאל סלקין לריגלא בירושלים [תרגום: וזה אירע בזמן שישאל עולים לרגל לירושלים].

שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם. כיון שהגיעו להר הבית, ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הן בוכין ור"ע מצחק...³⁴."

בגמ' חגיגה (ט"ו.) מובא משא ומתן בין ר' יהושע בן חנניה לבן זומא שהתקיים בהר הבית, וכן מוזכר בגמ' (נרכות נח.) על בן זומא שראה אוכלוסיא על גב מעלה בהר הבית.³⁵

כמו כן מוזכר בתנא דבי אליהו (אליהו רבה, פרקה נח) על תנאים שנכנסו למקום המקדש לאחר החורבן "פעם אחת נכנס רבי צדוק³⁶ לבית המקדש וראה את בית המקדש חרב...³⁷ שוב פעם אחת נכנס ר' נתן לבית המקדש ומצא בית המקדש חרב וכותל אחד עומד...³⁸."

בירושלמי (פסחים פ"ז הי"ז) אף מובא צורת הכניסה של האמוראים להר הבית כראיה לדיון הלכתי בענין קדושתו של האגוף (=עובי השער), "ר' יוחנן בר מדיה בשם רב פנחס³⁹ מן מה דאנן חמיי רבנן שלחין סנדליהון תחת האגוף של הר הבית, הדא אמר שלא קדשו תחת האגוף של הר הבית. [פירוש: מזה שאנו רואים את החכמים שחולצים נעליהם תחת עובי השער של הר הבית, זאת אומרת שלא קדשו תחת המשקוף, בתוך עובי השער]⁴⁰."

³⁴ "אמרו לו, מקום שכתוב בו "והזר הקרב יומת" ועכשיו שועלים הלכו בו ולא נבכה? אמר להן, לכך אני מצחק... עכשיו שנתקיימה נבואתו של אוריה [ציון שדה תחרש...'] בידוע שנבואתו של זכריה מתקיימת [יעוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלם]".

³⁵ יתכן שהיה בזמן העלייה לרגל שהתקיימה אף בזמן החורבן כנזכר לעיל.

³⁶ ר' צדוק הנזכר בדרך כלל במקורות היה עוד בזמן הבית וחי גם לאחר החורבן (ראה למשל גיטין נו ע"א), אך היה גם ר' צדוק בזמן רבי, כמו זה שהלך לעבר שנה בלוד, חולין נו ע"ב.

³⁷ "אמר, אבי שבשמים החרבתה את עירך ושרפת את היכלך וישבתה ושלותה ושקטתה. מיד נתנמנם רבי צדוק, וראה את הקב"ה שעומד בהספד, ומלאכי שרת מספידין אחריו...".

³⁸ "אמר, מה טיבו של כותל זה, אמר אחד, אני אראך, נטל טבעת (ההיא) ונעצה בכותל, והיתה הטבעת ההיא הולכת ובאה, עד שראה [את] הקדוש ברוך הוא שהוא שוחה וזוקף ועומד ומיליל, שוחה וזוקף ועומד ומיליל".

³⁹ דור רביעי חמישי של אמוראי ארץ ישראל. ראה: היימן, תולדות תנאים ואמוראים עמ' 1012.

⁴⁰ חליצת המנעלים בכניסה להר הבית היא מדיני מורא מקדש – "לא יכנס להר הבית במקלו ובמנעלו".

גם בתעודות של גוים מאותו תקופה מוזכרת עליית יהודים למקום המקדש כדי לבכות על החורבן. התייר מבורדו⁴¹ שעבר בירושלים בשנת 333 (בתקופת האמוראים) כותב: "...לא רחוק מהפסלים [של הדריינוס שעמדו על הר הבית] יש אבן נקובה, אשר עד שם באים היהודים פעם בשנה (כנראה הכוונה לט' באב) ומושחים אותה, ומקוננים בגניחה וקורעים את בגדיהם, וכך הם שבים". התאספות זו של יהודים בט' באב כדי לבכות על החורבן מוזכרת גם בעוד מקורות מתקופה זו⁴².

מן העניין לציין שבתקופה זו (תקופת האמוראים) עדיין היו חרבות המקדש ניכרים במקומם, ואף הנוצרים הוכרחו להתייחס לחרבות ביהמ"ק שעדיין עמדו על מקומם, למרות שזה סותר את אמונתם שאותו האיש אמר שלא ישאר שום שרוד או היכר לבית המקדש. [ואף מבואר בדבריהם שבתקופתם היה ברור ומפורסם היכן הוא מקום המקדש עצמו וקודש-הקדשים שבו]⁴³.

⁴¹ *Pilgrim of Bordeaux* הינו תיאור מסע שנכתב בסביבות 333 ובו מתואר מסעו מבורדו ועד ארץ ישראל.

⁴² הירונימוס אשר חי בבית לחם בסוף המאה הרביעית לספ"ה מתאר (בשנאה) את עלייתם של היהודים לירושלים לבכות על החורבן: "עד היום הזה אסורים העבדים בלתי הנאמנים (היהודים), מהיכנס ירושלימה ... אלא אם כן יבואו כדי לבכות, והם קונים בכסף את הזכות לבכות על חורבות עירם ... ואין מרשים להם לבכות אפילו בכייה אחת חנם ... ותראה כי ביום כיבוש ירושלים והחרבתה בידי הרומאים [תשעה באב] באים עם נדכא, נשים לובשות סחבות וזקנים נושאים נטל הסחבות והשנים ... קהל האומללים מתכנס ... מבכה עם אומלל ... את חורבות המקדש, ויש אתם בבכיים זה שופרות". (ע"פ מ. גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה).

⁴³ הבישוף הנוצרי של ירושלים (ציריל, חי בין 386-315 לספ"ה) כתב [בהתייחסות לדברי יש"ו שכפי המסופר אמר שמקום המקדש יחרב עד שלא תשאר בו אבן על אבן]: "כי כאשר, או על-ידי פעולות הזמן, או על-ידי סתירה על-מנת לבנות בנינים חדשים (הכוונה לנסיון בניין בית המקדש בזמן יוליאנוס קיסר, עי בהמשך), או מכל סיבה אחרת, יהפכו כל האבנים האלו. ואינני מתכוון רק לאלו שבהיקף החיצוני, אלא אפילו פה במקדש הפנימי, מקום שהיו הכרובים...". הרי שבאותו הזמן עדיין נשארו חרבות המקדש על הר הבית, והוצרך להסביר דברי יש"ו כדבר שעומד להתקיים בעתיד. יתירה מזו, מכאן ברור שהיה זה דבר ידוע ומפורסם היכן הוא מקום המקדש עצמו וקודש-הקדשים שבו!

דברים דומים לכך אמר גם הבישוף של קונסטנטינה, (קריסוסטמוס, חי בין השנים 407-347 לספ"ה): "לא תשאר אבן על אבן [=המקדש] – אדם יכול לשאול: אם כן איך נשארו? ... כי הוא [יש"ו] אמר דברים אלו או שיהיה עזוב [ולא הרוס], או שהיה מדבר על המקום שהיה עומד עליו. כי יש מקומות שנהרסו עד היסוד". שוב ברור הדבר כי חורבות המקדש היו ניכרים במקומם, (מלבד מספר מקומות "שנהרסו עד היסוד"), ואף הנוצרים לא ניסו להכחיש זאת, למרות שלא היה נוח להם.

דברים אלו שמענו מפי הרב צבי רוגין שליט"א מירושלים עיה"ק.

נסיונות לחידוש עבודת הקרבנות ובנין המקדש

כבר בסמוך לזמן החורבן, בימי התנא רבי יהושע היה נסיון של היהודים לבנות מחדש את בית המקדש, אלא שבסוף נתבטלה הרשות מפני הלשנת הכותים. ענין זה מוזכר במדרש (נחלקית דכז סד, י) "בימי רבי יהושע בן חנניה גזרה מלכות הרשעה שיבנה בית המקדש. הושיבו פפוס ולוליאנוס טרפיזין מעכו עד אנטוכיא והיו מספקין לעולי גולה כסף וזהב וכל צרכם, אזלין אליו כותאי ואמרין ידיע להוי למלכא דהדין קרתא מרדתא תתבנא ושוריא ישתכללון מנדה בלו והלך לא יתנון..."

גם במקורות חיצוניים מוזכר שבימיו הראשונים של הקיסר הדריינוס הציע ליהודים לבנות מחדש את בית המקדש, אלא שלבסוף חזר בו מהצעתו זו, ובמקום זה הפך את ירושלים לעיר אלילית בשם 'איליה קפיטולינה'⁴⁴.

בתקופת בר כוכבא

יש אומרים שאף בתקופת בר כוכבא בנו מחדש את בית המקדש, וחידשו עבודת הקרבנות, ומביאים כמה סימוכים לדבריהם. אמנם באמת אינו מוכח כל כך⁴⁵.

בימי יוליאנוס קיסר ('הכופר')

בשנת ד' קכ"ג (363 לספה"נ - 293 שנים לאחר החורבן, תקופת האמוראים) נתן הקיסר יוליאנוס, המכונה 'יוליאנוס הכופר' על שם שכפר בנצרות, רשות ל'ראשי היהודים' לשקם את ירושלים כעיר יהודית, לבנות בה את בית

⁴⁴ ראה: י' בראנד, 'האם התכוון הדריינוס לבנות את בית המקדש?', סיני, נג (תשכ"ג), עמ' כא-ל; ש. ספראי, העליה לרגל לירושלים לאחר החורבן, בתוך פרקים בתולדות בית שני.

⁴⁵ ראה בין השאר: ספר מאור עינים (לר' עזריה מן האדומים) אמרי בינה פרק י"ב; שו"ת שאילת יעבץ ח"א סימן פט; חידוש הרש"ש פסחים עד.; זבחי אפרים למס' זבחים הקדמה; כתבי מהר"ץ חיות קונטרס עבודת המקדש שבסוף שו"ת מהר"ץ, פ"ג.

המקדש ולהשיב את העבודה על כנה⁴⁶. יוליאנוס הורה לנציב הרומי בארץ להוציא את הוצאות הבנייה מקופת הממלכה⁴⁷.

הכרזתו של יוליאנוס עוררה התלהבות עצומה בכל הגולה היהודית. מן המקורות עולה שרבות יהודים יצאו ממחוזא (בבל) כדי להשתתף בבנין ירושלים והמקדש. אפרים הסורי איש נציבין, בן אותו הדור, מספר ש'את היהודים אחזה התלהבות שגעונית. הם תקעו בשופר וצהלו'. רופינוס מאיטליה מוסר שבקרב היהודים שרתה הרגשה כי הגיעו ימות המשיח: 'לאחדים מהם נדמה כי שבו ימי הנבואה, הם עלבו באנשינו (=בנוצרים) כאילו חזרו ימי מלכותם'.

בחורף של שנת 363 החלו העבודות לבניית המקדש תחת פיקוחו של אליפיוס ליד אנטוכיה, מידידיו הקרובים של הקיסר. תחילת העבודה הייתה סילוק שרידי המקדש החרב. וביום י"ח לחודש אייר הגיעו להנחת היסודות לבנין המקדש. בשלב זה אירע מה שאירע והעבודה נפסקה. מקורות נוצריים מספרים על רעידות אדמה, סערות והתפרצויות אש שפגעו ביסודות המקדש ושרפו יהודים רבים, ויש מספרים על כדורי אש שירדו משמים ושרפו את הבניין⁴⁸.

⁴⁶ להרחבה ולמקורות נוספים ראה: ש. ספראי 'ירושלים והיהודים מימי קונסטנטינוס ועד הכיבוש המוסלמי' בתוך ספר ירושלים, יד יצחק בן צבי.

⁴⁷ מצוות יוליאנוס קיסר אף נשתמרה באיגרת: "יוליאנוס אל קהל היהודים ... זאת שומה עליכם לעשות ... את העיר ירושלים הקדושה, שזה שנים רבות נכספתם לראותה בנויה על תלה, ואושיבנה ואתן בה, יחד עמכם, כבוד לאלוהים הגדול מכל".

⁴⁸ ענין זה מובא ב'ספר היוחסין' לרבי אברהם זכות, ממגורשי ספרד ופורטוגל (מאמר שישי, במהדורת פיליפאוסקי, פרנקפורט תרפ"ט, עמ' 246) וכן בפירוש המלבי"ם בפירושו לדניאל יב, יא. – בספר היוחסין מסופר על הקיסר 'ג'וליינו אפשאטו' שמלך במשך ב' שנים וה' חודשים וכתב "ובזאת השנה היה רעש בכל העולם... ובית המקדש של ישראל שהיה אז בירושלים – שבנו אותו היהודים בהוצאה גדולה קודם לזה ד' שנים בימי ג'וליאנו אפושטאטו – נשקע בזה הרעש והרג הרבה יהודים, ואחר זה ביום מחרתו יצא אש ונשרף הכל ואפילו כלי הברזל". ובמלבי"ם (דניאל פרק יב פסוק יא): "ונודע כי בעת ההיא נתן רשות מהקיסר לבנות בית המקדש בירושלים וגם נבנה מאת היהודים ע"פ פקודת הקיסר יוליוס בהוצאה רבה, ובשנת ד' אלפים שמ"ט היה רעש גדול בכל העולם ונפל המקדש הגדול אשר בנו, וביום שאחריו בא אש גדול מן השמים ונתכו כל הברזלים מהבנין ונשרפו יהודים רבים".

בימי הקיסרית אודוקיה

פחות ממאה שנה אחר כך, בשנת ד' קצ"ח (438 לספה"נ - 368 שנים אחר החורבן, סוף תקופת האמוראים) הגיעה לירושלים הקיסרית אודוקיה, ונענתה לבקשת יהודי הגליל והרשתה ליהודים לשוב לירושלים ולהר הבית ולעלות אליה לרגל ["להתכנס במקום שבו עמד פעם מקדש שלמה"].

היהודים ראו בכך את 'ראשית הגאולה' כפי המשתמע מאיגרת ששלחו יהודי הגליל ליהודי הגולה. וזה לשון המכתב: "49 [תרגום]: "אל עם היהודים הגדול והעצום, מאת הכהנים וראשי העדה בגליל, שלום. דעו לכם שזמן גלות עמנו כבר עבר והגיע יום קבוץ שבטינו, כי מלכי הרומאים צוו שעירנו ירושלים תושב לנו. מהרו לעלות ירושלימה לחג הסוכות, כי קום תקום מלכותינו בירושלים".

באותה שנה עלו אלפי יהודים לירושלים לחוג את חג הסוכות. ישנם מקורות שמנקבים במספר יהודים שהיו באותה שנה בהר הבית בחג הסוכות כ- 103,000 יהודים!⁵⁰

בתקופת הכיבוש הפרסי

בשנת ד' שע"ד (614 לספה"נ - 544 שנים אחר החורבן, ראשית תקופת הגאונים) כבשו הפרסיים את ארץ ישראל (בסיוע היהודים) מהביזנטים. בראשית שלטון הפרסיים (בערך בשנות 614-617) בארץ ישראל העניקו הרבה זכויות ליהודים והרסו כמה כנסיות של הנוצרים. מן המקורות עולה שבכלל

⁴⁹ מקור: "לעמא רבא ועשינא דיודיא מן כהנא ורישנא דגלילא סגי שלם. תהוון דיין ידעין דשלם לה זבנא דבדורה דעמן והא מכיל מטי יומא דכונשא דשרבתן, הא גיר מלכא דרומיא פקדו לן דמדינתן אורישלם תתפנא לן. אלא סהרבו ותו לאורשלם לעאדא דמטאלא מאל דמלכותן באורשלם תקנא".

⁵⁰ על פי 'קורות בר צומא מנציבין'. בר צומא, נזיר פרסי שעמד בראש חבורת נזירים קנאים, וערך מסעות בארץ ישראל בתקופה זו. הוא עסק בהפצת הנצרות ובהשלטתה בארץ, וגרם צרות רבות ליהודים. ביום הראשון של סוכות של שנה זו, הגיע בר צומא לירושלים, ואחרי שהתפלל בכנסיית השילוח עלו כעשרים מתלמידיו להר הבית, ופגשו שם בהמון יהודי שהתאסף בהר הבית, הנזירים זרקו אבנים על היהודים, ופרצה שם מהומה גדולה.

ראה: שמואל ספראי, העלייה לרגל לירושלים לאחר החורבן, בתוך פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני; שמואל ספראי, היהודים מימי קונסטנטינוס ועד הכיבוש המוסלמי, בתוך ספר ירושלים, עמ' 250; א. יערי, אגרות ארץ ישראל עמ' 45 ואילך; ראובן קיפרווסר וסורג' רוזר, ארץ הקודש ותושביה בסיפורי מסעות של הנזיר בר צומא, בתוך קתדרה 148 עמ' 56 ואילך.

ההטבות שהעניקו הפרסיים ליהודים אף הרשו להם לחדש את עבודת הקרבנות, ואכן הקריבו קרבנות במקום המקדש למשך כמה חדשים או שנים (תלוי לפי איזה מקור) עד שהפרסים הפכו את עורם וכדי למצוא חן בעיני הנוצרים יושבי הארץ שללו את זכויות היהודים והתנכלו להם.

ענין זה מתועד בעיקר בידי נוצרים בני אותו זמן, אבל מרומז גם במקורותינו. בפיוט⁵¹ של ר' אליעזר הקליר אשר חי בארץ ישראל⁵² בתקופה זו, כתוב "וירגעו מעט אנשי קודש, כי ירשם [=ירשה להם] אשור [=כינוי לפרס] לייסד מקדש קודש, ויבנו שם מזבח קודש, ויעלו בו זבחי קודש, ולא יספיקו לכונן הקודש, שעדיין לא יצא חוטר מגזע הקודש". משמעות הדברים שבנו מזבח והקריבו קרבנות, אבל עוד לפני שהצליחו לכונן את בית המקדש נגדע הענין.

גם ב'ספר זרובבל' שהוא 'מדרש גאולה' אשר לפי המקובל התחבר בארץ ישראל בתקופה זו ומתייחס לאירועים של הכיבוש הפרסי בארץ ישראל, מוזכר חידוש עבודת הקרבנות בתקופה זו. בספר מסופר על משיח בן יוסף, אשר מכונה שם 'נחמיה בן חושיאל בן אפרים בן יוסף' "יבוא ויקבץ את כל ישראל כאיש אחד לירושלים ויקריבו קרבן ויערב לה' ... ובשנה החמישית ... יעלה שירוי מלך פרס על נחמיה ועל ישראל ותהיה צרה גדולה בישראל". וכן בפיוט הקליר 'אותו היום אשר יבא משיח בן דוד' המבוסס על ספר זרובבל מוזכר סיפור זה.

בניית כיפת הסלע

בשנת ד' תנ"א (638 לספה"נ - 568 שנים אחר החורבן) כבש עומר אבן ח'טאב את ירושלים, ועל פי המקורות תיכנן מיד לבנות בנין על מקום בית המקדש (כיפת הסלע, אשר בפועל נבנתה רק בשנת 691 ע"י ממשיכו עבד אל-מלכ). בכמה מקורות מובא שבניין זה נבנה לכבד את מקום המקדש, והיהודים אף התייחסו בחיוב לבניין זה וראו בו נחמה פורתא שלפחות יש מבנה חשוב על מקום המקדש, ואין המקום מחולל בבזיון כמו בתקופה הביזנטית.

⁵¹ ליתר דיוק: סילוק לשבת איכה (חזון) או תשעה באב, הנקרא 'העת לגעור חית יער'.

⁵² ב'קריית ספר', כנראה טבריה.

במקור מהגניזה הקהירית⁵³ מתואר פינוי האשפה ובניית כיפת הסלע כך: "...השתתפו אפוא כל המוסלמים אשר בעיר ובמחוז, והשתתפו עימם חבורה מן היהודים. אחר כך ציוס (עומר) לפנות את האשפה שבקודש ולנקותו, ועומר היה משגיח עליהם כל הזמן, כל אימת שהיה נחשף שריד כלשהו היה שואל את זקני היהודים בדבר הסלע, הלא הוא אבן השתייה, והיה אחד החכמים מסמן לו את גבולות המקום עד אשר נחשף, אז ציווה כי תיבנה על הסלע כיפה שתצופה זהב...".

במדרשים מובא שמלכות ישמעאל "יגדרו חומות בית המקדש ויבנו בנין בהיכל" (פיקי דר"א פיק ל'), ובמקום אחר (נסתרות דקצ"י)⁵⁴ "המלך השני שיעמוד מישמעאל (=עומר אבן ח'טאב) יהיה אוהב ישראל ויגדור פרצותיהם ופרצות ההיכל ובונה לו שם השתחוויה על אבן השתייה". ב'סיבוב רבי פתחיה מרגנשבורג'⁵⁵ מתאר את האירועים כך: "ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל והעזרה, ודחק אותו המלך עד שהראה לו, והמלך היה אוהב יהודים, ואמר 'אני רוצה לבנות היכל שם, ולא יתפללו בו כי אם יהודים', ובנה היכל מאבן שיש בניין נאה מאבני שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה".

בית תפילה קבוע בהר הבית

בתקופות מסוימות אף היה בית תפילה (בית כנסת) קבוע בהר הבית שהיו עם ישראל מתכנסים בו לתפילה⁵⁶, כפי שנזכר בספרי הקדמונים, ונביא כמה מהם. בספר מגילת המגלה לר' **אברהם בר חייא הנשיא**⁵⁷ (עמ' 99), כתב וז"ל: "וכמו כן היו מלכי ישמעאל נוהגים עמם מנהג טוב והרשו לישראל לבוא אל הבית

⁵³ ש. אסף, מקורות ומחקרים עמ' 20. וראה גם 'מ. גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה'.

⁵⁴ עיי' הערה 89.

⁵⁵ סיפור המסע לארץ ישראל של ר' פתחיה מרגנשבורג, תלמיד רבנו תם ואחיו של ר"י הלבן, מבעלי התוספות. עמ' 32-33 בהוצאת ר' אליעזר גרינהוט (הובא גם באוצר מסעות עמ' 46 ואילך).

⁵⁶ ראה: בן ציון דינבורג (דינור), 'בית תפלה ומדרש ליהודים בהר הבית', ציון ג' (תרפ"ט) עמ' 54-87.

⁵⁷ חי בספרד, בערך מ-1065 עד 1136, והיה מתמטיקאי ואסטרונום מומחה. הרמב"ם בפיהמ"ש לערכין פ"ב משבח מאד את ספר העיבור שלו, ובהל' קידוש החודש העתיק ממנו חשבונות באסטרונומיה, כמ"כ

ולבנות בו בית תפילה ומדרש, והיו כל גליות ישראל הקרובים אל הבית עולים אליו בחגים ובמועדים ומתפללים בתוכו, ומעמידים תפילתם כנגד תמידין ומוספין, ועל המנהג נהגו כל ימי מלכות ישמעאל עד שפשטה על הבית בעת הזאת מלכות אדום הרשעה [=הצלבנים] והסירה את מלכות ישמעאל מעליו. ומן העת ההיא חיללו המקדש המעוז שעשו אותו בית תפלה להם והעמידו פסילי טעותם בתוכו, והסירו התמיד שמנעו את ישראל מלהתפלל בבית ולקיים בו מצות תפלה אשר היא כנגד התמידין".⁵⁸

סיפור דומה נמצא בדברי החכם הקראי סלמון בן ירוחם שחי בירושלים באמצע המאה העשירית למנינם: "וכאשר בחסד א-להי ישראל, נעתקו הרומים ממנה והופיעה מלכות ישמעאל, ניתנה הרשות לישראל להיכנס ולגור שם. ונמסרו להם חצרות בית ה' והיו מתפללים שם משך שנים. ואח"כ הוגד למלך ישמעאל כי הם עושים רעות והוללות ושתיית יין ושכרות וגדופים. וציווה לגרשם אל שער אחד משעריו והיו מתפללים בתוכם, ועל הדרך הזאת היו משך שנים. והוסיפו לעשות הרע וקם עלינו זה שגירש אותנו משער המקדש".

ב'ספר חסידים'⁵⁹ מוזכר ענין בנין בית הכנסת בהר הבית בנוסח אחר (ככה"נ ע"פ הקדמתו של ר' שבתי ב"ר אברהם דונולו⁶⁰ לספר יצירה) וז"ל: "...ונתגדל פלטיאל. וביקש מן המלך לבנות בית המקדש והיה מלא אשפה מימות טיטוס הרשע, ולא נתן המלך רשות לפנותו כי אם עד הצהרים. והלך פלטיאל וקבץ בחורי ישראל והוא בעצמו פינהו עמהם ובנאוהו והיו מתפללים בו ימים רבים... ולאחר כמה שנים רצו שני פרנסי ישראל להשתורר זה על זה, וליל כפורים היה והכו זה את

המפרש שם. כמו"כ 'ספר חכמת הכוכבים שחיבר הנשיא ר' אברהם בר' חייא הספרדי ז"ל מוזכר בספר המאור לרז"ה במסכת ראש השנה.

⁵⁸ עיקרי דבריו הובאו גם באברבנאל בספרו "מעייני הישועה", המעין האחד-עשר, תמר ה (עמ' שצ במהדורות הרגילות).

⁵⁹ ספר חסידים, מהדורת מקיצי נרדמים, סי' תקמ"ה.

⁶⁰ חי בין השנים 913–982 בקירוב באוטרנטו שבאיטליה. נזכר ברש"י עירובין נ"ו, ופירושו על ספר יצירה (ספר חכמוני) נזכר ברש"י ביצה ל"ג. בשם 'אחד מגאוני לומברדיה'.

זה. אמר מלך ישמעאלים: אמת, אין מזל לישראל להתפלל כאן. וצוה להחריבה עד יערה רוח ממרום לבנותו"⁶¹.

הרמב"ם קובע את היום שזכה להתפלל במקום המקדש לז"ט הרמב"ם בהיותו בארץ ישראל עלה לירושלים [על אף הסכנה שהיתה כרוכה בדבר], והתפלל במקום המקדש, וקבע את אותו היום (ו' חסון) שזכה להתפלל במקום המקדש להיות לו יום טוב בכל שנה ושנה. וז"ל הרמב"ם⁶²: "וביום שלישי בשבת, ארבעה ימים לירח מרחשוון, שנת שישה ועשרים ליצירה (ד' אלפים תתק"ו), יצאנו מעכו לעלות לירושלים תחת סכנה, ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו ביום חמישי שישה ימים לירח מרחשוון... ושני הימים האלה שהם שישי ובשביעי למרחשוון נדרתי שיהיה לי כמו יום טוב ותפלה ושמחה בה' ואכילה ושתייה. אלהים יעזרני על הכול ויקים לי נדרי לה' אשלם, אמן. וכשם שזכיתי להתפלל בה בחורבנה כך אראה אני וכל ישראל בנחמתה במהרה אמן".

עליית הרמב"ם להר הבית מוזכרת גם באיגרתו אל ר' יפת הדיין, מראשי הקהילה היהודית בעכו (ד' אלפים תתקמ"ה), שהתלווה אל הרמב"ם בעלייתו לירושלים. וכך כתב באיגרתו: "שאני והוא ואבא מרי זצ"ל ואתה – ארבעתנו הלכנו בבית ה' ברגש"⁶³ (איגרות הרמב"ם מהד' הרצ קילת, עמ' רכז-רל).

⁶¹ אף במקורות חיצוניים מצינו איזכור של בניין בית כנסת בהר הבית, בדברי הבישוף הארמני סיביאוס שחי בירושלים בזמן הכיבוש המוסלמי: "... אחרי אשר היהודים נהנו זמן ידוע מעזרתם או מחסותם של הערבים, עלה בדעתם לבנות מחדש את מקדש שלמה. נתגלה המקום הנקרא קדש הקדשים. הם בנו, עם היסודות ועם שרידי הבניין, בית תפלה בשבילם הם. הערבים מקנאתם ביהודים גרשו אותם משם ונתנו למקום [שם] 'מקום תפלה'. היהודים בנו בשבילם במקום אחר אצל המקדש בית תפלה אחר".

⁶² מופיע בסוף פירוש הרמב"ם למסכת ראש השנה כת"י פריס 336 (ס' 2939 במכון לתצלומי כתבי יד) דף 39. שם נכתב "הועתק הספר (הפירוש למסכת ר"ה) במדינת הים, העתיקו הנעלה ר' שמואל ב"ר אברהם שקייל בעכו, מכתובת הרב רבינו משה מאור הגולה ז"ל. וגם זה מצא (ר' שמואל שקייל) בסוף הספר מכתובת הרב ומלשונו... [ומביא הלשון שהבאנו בפנים]". (ושם בהמשך מבואר שכת"י הרמב"ם היה ביד ר' דוד הנגיד נכד הרמב"ם). קטע זה הובא גם בספר חרדים (מצוות התלויות בארץ פרק ג').

⁶³ במלים אלו השתמש הרמב"ם לפסק הלכה בעניין מורא מקדש, בהלכות בית הבחירה (פ"ז ה"ה): "וכל הנכנס לעזרה יהלך בנחת, במקום שמותר לו להכנס לשם, ויראה עצמו עומד לפני ה', כמו שנאמר והיו עיני ולבי שם כל הימים. ומהלך באימה וביראה וברעדה שנאמר בבית אלקים נהלך ברגש".

תחומי הקדושה

החלוקה לשלוש מחנות

הר הבית אינו מקשה אחת מבחינת הקדושה, אלא דרגות שונות יש בו. במשנה ד'עשר קדושות' (כלים פ"א) נמנו שמונה דרגות קדושה שונות בתוך הר הבית. יש מהם מדאורייתא ויש מהם מדרבנן, ובעז"ה נבאר הענין.

יסוד החלוקה לדרגות קדושה שונות, מקורו בחניית עם ישראל במדבר. מחנה ישראל במדבר נחלק לג' מחנות. **מחנה ישראל** - המעגל החיצוני שבו חנו שנים עשר השבטים בארבעה דגלים; לפנים ממנה (באמצעה) **מחנה לוי** - מעגל בינוני בו חנו שבט לוי 'סביב למשכן העדות'; ולפנים ממנה **מחנה שכינה** - היינו המעגל הפנימי ובו חצר המשכן, והמשכן בתוכה.

וכן כתב רש"י בתחילת פרשת שילוח טמאים⁶⁴ "שלוש מחנות היו שם בשעת חנייתן, תוך הקלעים היא **מחנה שכינה**, חניית הלויים סביב כמו שמפורש בפרשת במדבר סיני היא **מחנה לוי**, ומשם ועד סוף מחנה הדגלים לכל ארבע הרוחות היא **מחנה ישראל**".

עוד לימדנו חז"ל (תוספתא כלים קמ"א, גמ' זבחים קט"ז) שאף שמחנות אלו היו במדבר, מכל מקום העיקרון של המחנות קיים גם בארץ ישראל. "כשם שמחנה במדבר כך מחנה בירושלים, מירושלים להר הבית **מחנה ישראל**, מהר הבית לשער ניקנור **מחנה לוי**, מכאן ואילך **מחנה שכינה**". דהיינו שירושלים המקודשת קדושתה כמחנה ישראל⁶⁵, הר הבית [חוץ ממקום העזרה] קדושתו כקדושת מחנה לוי, והעזרה עצמה [היינו ההיכל והחצר סביבו] שווה לחצר המשכן, והיא מחנה שכינה.

מצות שילוח טמאים

בפרשת שילוח טמאים מן המחנה (נמדנר ה') כתוב "וַיִּדְבֹּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: **צוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּשְׁלְחוּ מִן הַמַּחֲנֶה כָּל צָרוּעַ וְכָל זָב וְכָל טָמֵא לְנֶפֶשׁ: מִזֵּכֶר עַד**

⁶⁴ במדבר ה,ב ד"ה וישלחו מן המחנה.

⁶⁵ ובאמת דין זה הוא בכל עיר המוקפת חומה.

נִקְבָּה תְּשַׁלְּחוּ אֶל מַחוּץ לַמִּחְנָה תְּשַׁלְּחוּם וְלֹא יִטְמְאוּ אֶת מִחְנֵיהֶם אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁכֵן בְּתוֹכָם".

הטמאים המשתלחים מן המחנה

בפסוק זה נזכרים שלושה סוגי טמאים המשתלחים מן המחנה: ⁽¹⁾ מצורע, ⁽²⁾ זב, ⁽³⁾ וטמא מת.

- מצורע – אדם שיש בו נגע ממראות מסוימות, אשר הכהן ראה וטימא⁶⁶;
- זב – אדם שמחמת חולי יצאה ממנו הפרשה מסוימת הנקראת זיבה⁶⁷;

⁶⁶ בזמנינו אין נוהגים כלל בדיני נגעים.

בתוספתא (נגעים פ"ח) ובירושלמי (סוטה פ"ב ה"ב) כתוב שדיני נגעים נוהגים אף בזמן שאין ביהמ"ק קיים, וכן פסק הרמב"ם (טומאת צרעת פי"א ה"ו). וכבר תמחו האחרונים למה בזמנינו אין אנו נוהגים בהם, ראה בהקדמת התפארת ישראל למסכת נגעים (מראה כהן אות ל"ט) ששאל את הגאון רע"א על כך, ואמר לו שאין לו תירוץ המתקבל על הדעת. באחרונים נאמרו טעמים שונים לכך: שאין אנו בקיאים במראות נגעים (הלי א"י המיוחס לטור עמ' י"ג, ערוה"ש העתיד סי' צ"ג אות י"ד), או שאין לנו כהנים מיוחסים (רדב"ז פ"ז מהל' תרומות הלי ט', אור שמח טומא"צ שם). וראה גם פסיקתא זוטרית (לקח טוב) על הפסוק (שמות ד) 'ויאמר ה' לו עוד הבא נא ידך בחיקך וגו' והנה ידו מצורעת כשלג' – 'כי ידו של משה רבינו לא נטמאת, לפי שאין טומאה לנגע אלא ע"פ כהן, וכן אמר ר' יוחנן משחרב בית המקדש אין טומאה ממצורע'.

⁶⁷ הזיבה שנאמרה בתורה היא 'חולי ממחלות כלי הזרע' כהגדרת הרמב"ם בפירושו לזבים (פ"ב מ"ב), וכלשון הרמב"ן (ויקרא טו יא) 'חולי כבד מן החולאים הנדבקים'. כיום הזיבה היא נקראת gonorrhea, בעברית 'זיבה' והיא **מחלה נדירה** המצויה בעיקר אצל אנשים הנגועים בתועבות העריות, ראה: אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך זב, ו'הרפואה במקרא ובתלמוד' עמ' 534.

מבואר במשנה (זבים פ"ב) וכן נפסק ברמב"ם (מחוסרי כפרה פ"ב) שטומאת זיבה חלה רק כאשר הזיבה נגרמת כתוצאה ממחלה בכלי הזרע, ולא כתוצאה של חולשה כללית של הגוף או מחמת גורם חיצוני. לכן אף מי שיצאה ממנו הפרשה הדומה לזיבה, ישנם שבעה דברים שבהם תולים את הזיבה ("במאכל, במשתה, ובמשא, בקפיצה, בחולי, ובמראה, ובהרהור"), ואינו טמא אלא אם ברור לו שאין שום תליה והזיבה היא אכן מחולי בכלי הזרע, אזי נטמא בזיבה.

מכיון שכך, מבואר במשניות שאף במקרים שחששו לזיבה אצל נשים לא חששו לזיבה בגברים, וכלשון הר"ש (טהרות פ"ה מ"ח) הובא בכס"מ (הלכות אבוה"ט פ"יח הלי יא) "דאשה רגילה בנדות ואין איש רגיל בזיבות". במשנה (טהרות פ"ז מ"ו) כתוב על הגנבים שנכנסו לתוך הבית (שחוששים שהם טמאים וטימאו כל מה שבתוך הבית), אם נכנסו רק גברים, אין חוששים שהם זבים כיון שאין זיבה מצויה, ולכן המשכבות ומושבות (שנטמאים מזב) טהורים, ורק אם יש עמהם אשה (חוששים שהיא נדה או זבה) או גוי (שגזרו עליהם שיהיו כזבים) אזי גם המשכבות ומושבות הם טמאים. גם בברייתא במסכת נדה (י"ג:) בענין טהרת כהן שאינו יודע לשמור על עצמו מטומאה, מבואר שחוששים רק לקרי ולא לזיבה, שאין חוששים לזיבה בגברים.

עוד יצויין, שמה שגזרו חכמים על ע"ה שיהיו כזבים, אין זה לענין דין שילוח מחנות, אלא רק לענין רק לענין טומאת מגעו ומעיינות, ולא לענין טומאת משכב ומושב, ושאר דברים (ע"י תוס' נדה דף לד, ור"ש

- טמא לנפש – היינו אדם שנגע במת או בקבר, או שהיה באהל המת.

טומאות נוספות

אף שבפסוק הוזכר רק שזב משתלח מן המחנה, לימדונו חז"ל שזה כולל גם הטמאים הנקראים 'זב וחביריו', דהיינו כל הטמאים המטמאים טומאה חמורה של 'משכב ומושב', והם זב, זבה, נדה ויולדת.

אף בעל קרי נתרבה בגמ' (פסחים ס"ז). שדינו כזב לענין שילוח מחנות⁶⁸, ולפי"ז הגדר של הטמאים המשתלחים חוץ למחנה לוייה הוא כל הטמאים ב"טומאה היוצאת מן הגוף"⁶⁹, היינו שמקור טומאתם הוא בגופם עצמם ולא מחמת נגיעת דבר מחוץ לגופו כמו טמא שרץ וכדומה⁷⁰.

חילוקי הטמאים ודין שילוחם

אף שמפשטות הפסוק שכולל את שלושת הטמאים יחד בדין 'וישלחו מן המחנה' משמע שדין שילוח מחנות שווה בשלושתם, לימדונו חז"ל (ספרי נשא פסקא א, וראה פסחים סח.) שאין שילוחם שווה, אלא לכל סוג טומאה יש דין אחר,

ורא"ש טהרות פ"ז מ"ה), ואפילו גוים שהם חמורים יותר מע"ה ג"כ מותרים במחנה לוייה ואינם כזבים לענין זה [וראה ר"ש מס' כלים פ"א מ"ח], וראה במקדש דוד סי' ל"ח סק"ג שהסביר טעם הענין, שאף שגזרו על גוים שיהיו כזבים, מ"מ אינה מוגדרת טומאה היוצא מגופו כיון שאינה תלויה בראיה, ולכן אין בו דין שילוח מחנות. ועי' שו"ת אבן ישראל חלק ט' סי' קס"ג.

⁶⁸ יש לציין שיש נידון באחרונים בענין דעת הרמב"ם האם בעל קרי דינו כזב לענין שילוח מחנות, שכן הרמב"ם בהל' ביאת מקדש לא הזכיר את הדין שבעל קרי משתלח ממחנה לוייה, אלא רק זב זבה נדה ויולדת (המטמאים טומאת משכב ומושב), וכלשון המשנה בכלים (פ"א מ"ח) 'הר הבית מקודש ממנו שאין זבים וזבות נדות ויולדות נכנסים לשם', וכפשטות דרשת הספרי (נשא פסקא א) שטמאים המשתלחים ממחנה לוייה הם טמאים המטמאים תחת אבן מסמא. וראה בספרי זוטא (פרק ה) שדרשו 'וכל זב' לרבות שילוחו של זב בעל ראייה אחת, ודלא כדרשת הגמ' שמרבה בעל קרי. אולם בספר המצוות הביא הרמב"ם שאף בעל קרי משתלח ממחנה לוייה, ועי' בזה באחרונים.

[עוד יש לציין לדברי הראב"ע על הפסוק 'כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש' (הובא גם בטור הארוך עה"ת ובחזקוני) שדוקא ג' אלה משתלחין בגלל שהם מטמאים טומאת שבעה והם מטמאים אחרים, ולכן בעל קרי אינו משתלח. וראה מנ"ח (מצוה שס"ב) שתמה על דבריהם.]

⁶⁹ בניגוד לזב זבה נדה ויולדת, בעל קרי אינו מטמא 'משכב ומושב', וע"פ הגמ' שבעל קרי נכלל בדין זב לענין שילוח מחנות, הגדר אינו כל הטמאים המטמאים משכב ומושב, אלא 'טומאה היוצאת מן הגוף'.

⁷⁰ לדעת רוב הפוסקים אף אשה ששימשה או שפלטה שכ"ז דינה כבעל קרי, וצריכה טבילה להיטהר מטומאה זו. ראה מנחת חינוך מצוה ק"פ וקפ"א, ובספר אל הר המור, בירורי הלכה פרק ב'.

והמחנה ממנה משתלח הטמא מתחלק לפי סוג הטומאה, וכלשון רש"י בחומש (במדבר ה') – "וישלחו מן המחנה –

- הצרוע נשתלח חוץ לכולן,
 - הזב מותר במחנה ישראל ומשולח מן השתים,
 - וטמא לנפש מותר אף בשל לויה ואינו משולח אלא משל שכינה,
- וכל זה דרשו רבותינו מן המקראות..."

וז"ל הרמב"ם (ביאת המקדש פרק ג הלכה ז-7):

- "משלחין את המצורע חוץ לג' מחנות שהוא חוץ לירושלים ...
 - ומשלחין זבין וזבות נדות ויולדות חוץ לשתי מחנות שהוא חוץ להר הבית ...
 - טמא מת, אפילו המת עצמו, מותר להכנס להר הבית, שנאמר: ויקח משה את עצמות יוסף עמו, עמו במחנה הלויה".
- הבדל נוסף ישנו בין המחנות השונות לענין עונש הטמא הנכנס לתוכם באיסור, וראה הערה ⁷¹.

טהרת הטמאים

כל טומאה הכתובה בתורה, כתוב בצידה את אופן הטהרותה.

⁷¹ מן הענין להעיר, שיש הבדל בין המחנות גם לענין העונש של הטמא שנכנס באיסור. הטמא הנכנס באיסור למחנה ישראל (מצורע לירושלים) ומחנה לויה (זב וחביריו להר הבית) עוברים בלאו ועונשם מלקות, משא"כ כל הטמאים שנכנסו למחנה שכינה מתחייבים בכרת בידי שמים אם נכנסו במזיד והתראה, ובשוגג חייבים קרבן עולה ויורד.

בגמ' פסחים סז. "מצורע שנכנס לפניו ממחיצתו - בארבעים. זבין וזבות שנכנסו לפניו ממחיצתן - בארבעים". ובגמ' זבחים (נה ע"ב) "אין חייבין משום טומאה אלא על אורך מאה ושמונים ושבע על רוחב מאה ושלושים וחמש". ופירש"י "הנכנס טמא להר הבית אינו חייב אלא אם כן נכנס לתוך היקף חלל העזרה והוא היה אורך קפ"ז על רוחב קל"ה כדתנן במסכת מדות". וכן כתב הרמב"ם הלכות ביאת המקדש פרק ג "הטמא המשולח מהר הבית אם נכנס עובר בלא תעשה ... וכן מצורע שנכנס לירושלים לוקה ... ואין חייבין כרת או קרבן אלא מעזרת ישראל ולפנים". – ויש לציין ללשון האבני נזר (יו"ד סי' תנב) "והדבר מביא לידי גיחוך לחייב על מחנה לוי' כרת. ודבר ברור פ"ק דכלים ושלהי עירובין במשניות דאין חיוב כרת רק מעזרה ואילך".

הטהרה מטומאת מת, היא ע"י הזאת מי חטאת, דהיינו שלוקחים מים שעירבו בהם אפר של פרה אדומה, ומזים על הטמא ביום השלישי וביום השביעי משבעת ימי טהרתו. בזמנו אין לנו אפר פרה, ולכן אין לנו אפשרות להיטהר מטומאת מת. אנו נוקטים שכיום כולנו טמאים בטומאת מת⁷² ולכן אסור לנו להיכנס למחנה שכינה [העזרה].

שאר טומאות היוצאות מן הגוף, שהם זב זבה נדה יולדת ובעל קרי, טהרתם היא ע"י טבילה במקוה [והזב במעיין]⁷³. בניגוד לטומאת מת, מטומאות אלו אפשר להיטהר גם בזמנו.

נמצא שאף בזמן שאין מי חטאת, ואין אפשרות להיטהר מטומאת מת, ולכן אסור להיכנס למחנה שכינה [העזרה], מ"מ אפשר להיטהר משאר טומאות היוצאות מן הגוף ע"י טבילה, ולהיכנס למחנה לוויה [הר הבית].

גזירות מדרבנן

אף שכפי שנתבאר 'מחנה שכינה' [שטמא מת אסור להיכנס לשם מדאורייתא], הוא רק שטח 'העזרה' [דהיינו עזרת ישראל ולפנים], עשו חכמים סייג לתורה וגזרו שטמא מת לא ייכנס אף לשטח עזרת הנשים והחיל. הלכה זו נשנית במסכת כלים (פ"א מ"ח):

- "הר הבית מקודש ממנו"⁷⁵, שאין זבים וזבות נדות ויולדות נכנסים לשם,

⁷² הטעם שאנו נוקטים שכיום כולנו טמאי מתים, הוא מפני שאנשים לא נוהרים כלל שלא להיטמאות למת, ומן הסתם כל אדם היה אי פעם בבית קברות או בבית חולים בזמן שהיה שם מת. ואף מי שנוהר מזה, קרוב לודאי שנטמא בטומאת 'חלל חרב' דהיינו כל כלי (לרוב הראשונים כל כלי או בגד חוץ מכלי חרס וי"א רק כלי מתכות) שהיה באהל המת מטמא את הנוגע בו כאילו נגע במת, ואף שאין כהן מוזהר עליה, מ"מ מטמא את הנוגע בו (וי"א שאף מטמא באהל) ואסור להיכנס לעזרה.

אמנם טומאת התהום (ספק שמא יש מת שאינו ידוע לנו שהאדם מאהיל עליו), אינה אוסרת להיכנס לעזרה, ורק לענין עשיית פרה אדומה 'שכל טהרת ישראל תלוי בו' החמירו אף על טומאת התהום.

⁷³ זב צריך טבילה במים חיים [=מעין].

⁷⁴ בתהליך טהרת הטמאים ישנם עוד הלכות, כגון ספירת ז' נקיים וכדומה, ולא פירטנו כאן את כל הלכות הטהרה.

⁷⁵ מירושלים.

- החיל [רע"ז – לפני מחומת הר הבית היה כותל גבוה עשרה טפחים והוא נקרא סורג, ולפנים ממנו החיל עשר אמות] מקודש ממנו, שאין גויים וטמא מת נכנסים לשם.⁷⁶
נמצא שבתוך שטח הר הבית יש שלושה איזורים (ביחס לכניסת טמא מת):
 - שטח הר הבית מחוץ לחיל - מותר לטמא מת להיכנס לשם, ואין איסור כניסה אלא למי שטמא בטומאה היוצאת מן הגוף.
 - החיל ועזרת נשים – אסורים בכניסה לטמא מת, מדרבנן.
 - העזרה - אסורה בכניסה לטמא מת, מדאורייתא.
- העולה מכל הנ"ל, אדם שנטהר מטומאה היוצאת מגופו (ע"י טבילה במקוה, וזב ע"י טבילה במעיין), אף שהוא טמא מת, מותר לו להיכנס להר הבית, כל שאינו נכנס לפניו מן 'החיל'.⁷⁶

תיאור תחומי הר הבית ודיניהם

המקדש והעזרה

המקדש מורכב מ'בית' ומ'חצר' שסביבו אשר נקראת בשם הכללי 'עזרה'. ה'בית' נחלק לשלושה חלקים עיקריים: קדש הקדשים, ההיכל והאולם. המקום הקדוש ביותר הוא קדש הקדשים – חדר באורך וברוחב עשרים אמה בתוכו נמצאת "אבן השתיה", ועליו היה מונח ארון הברית [ובבית השני היה קדש הקדשים חדר ריק]. המקום השני בקדושתו הוא ההיכל – הנקרא גם 'הקודש' – שהיה ממזרח לקדש הקדשים, ארכו ארבעים אמה ורחבו עשרים. בהיכל ניצבו שולחן-הפנים, המנורה ומזבח-הזהב (מזבח הקטורת). ממזרח להיכל היה האולם, כעין מבוא וכניסה אל ההיכל.

⁷⁶ יש להעיר שהאחרונים דנים האם האיסור שאסרו חכמים לטמא מת להיכנס לחיל ולעזרת נשים הוא דוקא בזמן שיש בנין (משום שלא קידשו את השטח של החיל ושל עזרת נשים מצד עצם המקום, בדומה לקדושה של העזרה שחלה על עצם המקום, אלא גדר האיסור הוא שלא להיכנס לפני החיל ועזרת הנשים), וכאשר אין שם בנין - אין איסור כניסה כלל, [ראה שו"ת רדב"ז ח"ב סי' תרצ"א], או שהאיסור מדרבנן הוא להיכנס לשטח החיל ועזרת הנשים אף כשאין בנין.

קדש הקדשים, ההיכל והאולם – בתוספת מערכת של תאים מסביב – כל אלה יחד היוו מבנה אחד גדול, הוא מבנה המקדש. ארכו, רחבו וגבוהו היו מאה אמה.

מבנה המקדש עמד בתוך העזרה - חצר המקדש. בעזרה עמד המזבח (ז' מזבח העולה) וסביבו התקיימה עיקר עבודות המקדש. אורך העזרה ממזרח למערב 187 אמה, ורחבה מצפון לדרום 135 אמה⁷⁷. עזרה זו, כולל החצר ובית המקדש העומד במרכזה, הם 'מחנה שכינה'.

עזרת נשים, החיל והר הבית

ממזרח לעזרה היתה חצר נפרדת, נמוכה יותר⁷⁸, בגודל 135 x 135 אמה⁷⁹. חצר זו נקראת עזרת נשים [בספר דברי הימים היא נקראת 'החצר החדשה'].

עזרת הנשים אינה חלק מן המקדש עצמו, ואינה משמשת לעבודות המקדש עצמו, אלא כמין חצר נטפלת לעזרה ובה מתקיימים ארועים ציבוריים, כדוגמת שמחת בית השואבה, מצוות הקהל וכדומה.

הרי ששטח העזרה ועזרת הנשים יחד, הוא אורך 322 אמה ורוחב 135 אמה.

מסביב לשטח העזרות, היתה רצועת שטח פנויה ברוחב עשר אמות, הנקראת 'חיל'⁸⁰. החיל היה מוקף מחיצה נמוכה הנקראת 'סורג'.

⁷⁷ מידות פ"ה מ"א: "כל העזרה היתה אורך מאה ושמונים ושבע על רוחב מאה ושלושים וחמש".

⁷⁸ מתוך עזרת הנשים היתה עליה בת חמש-עשרה מדרגות עד לשער הכניסה המזרחי לעזרה.

⁷⁹ מידות פ"ב מ"ה: "עזרת הנשים היתה אורך מאה ושלושים וחמש על רוחב מאה ושלושים וחמש".

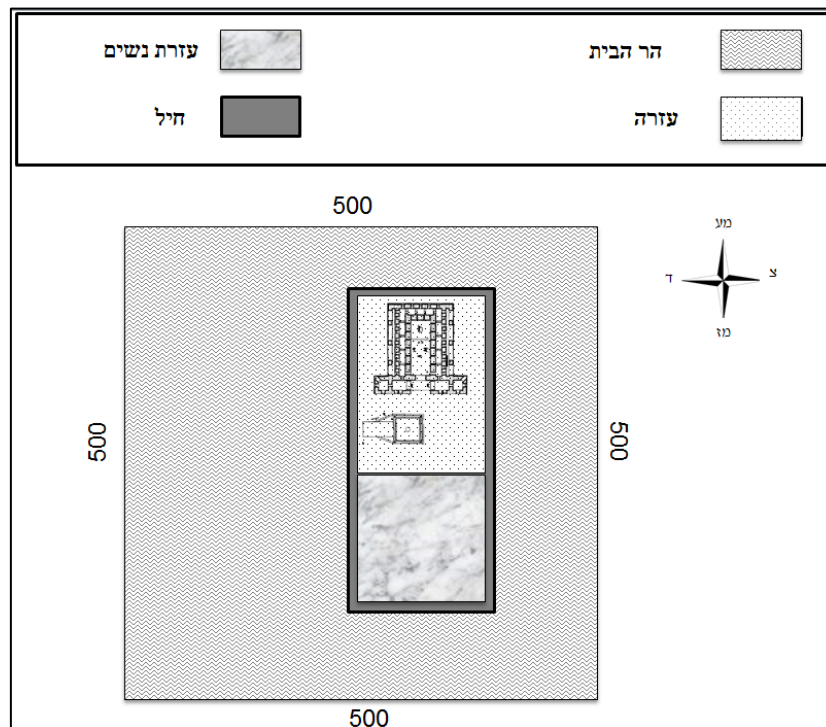
⁸⁰ משנה מידות פ"ב מ"ג: "החיל עשר אמות". ופי' הרע"ב "היה מקום פנוי עשר אמות, והוא נקרא חיל", וכן כתבו רש"י (יומא ט"ז). והרא"ש (מדות שם) ותוס' רי"ד (יומא שם) והגר"א במשניות (שם), ורוב המפרשים, וכן מובא גם בכתבי יוסף בן מתתיהו (מלחמות היהודים ה,ה,ב) שהיה שטח ברוחב עשר אמות סביב העזרות.

הרמב"ם גורס במשנה 'החיל גבוה עשר אמות', ועפ"ז פי' שהחיל הוא חומה קטנה, שגובהה עשר אמות, והיא סמוכה לחומה הגדולה (חומת העזרה), ולשיטתו אין מפורש במשנה שיעור המרחק של החיל מהעזרה. אבל גם לפי דבריו ברור שהחיל סמוך לחומת העזרה, שהרי 'חיל', ענינו חומה קטנה השומרת על החומה הגדולה (וביניהם רווח קטן), כמובאר בפסחים פו. "ויאבל חל וחומה, ואמר רבי אחא ואיתימא רבי חנינא: שורא ובר שורא. (רש"י - חומה קטנה לפני מן החומה גדולה)".

לפני כמה שנים הציע הרב זלמן קורן שיטה מחודשת מאד, לפיה החיל בצפון ודרום היה רחב יותר מעשר אמות, וכלל את כל שטח הרמה המוגבהת (ראה בהמשך תיאור הר הבית כיום). לפי דבריו יוצא שבעצם היו

מחוץ לחיל היתה הרחבה החיצונית הגדולה, הנקראת בשם הכולל 'הר הבית'. שטח ההר המקודש כולו היה בצורת ריבוע שמדותיו 500 על 500 אמה⁸¹.

הר הבית, כולל החיל ועזרת הנשים, נקרא "מחנה לויה".

שני 'חיליים', אחד ברוחב עשר אמות הנזכר במשנה ובדברי יב"מ, ועוד חיל גדול בהרבה אשר לא נזכרה במשניות ובמקורות. את שיטתו זאת ביסס על כך שבמשנה הוזכרו כמה שימושים שהיו בחיל (שטיחת הפרוכת אחרי טבילתה ועוד), ולדעתו עשר אמות אינם מספיקים להכיל את השימושים האלו. לאחר פירסום הדברים, הועלו כמה וכמה קשיים בתיאום שיטה זו עם המקורות, והרב קורן כתב כמה מאמרים בו הוא מציע להוסיף לחיל עוד שטחים בצידי עזרת הנשים כדי ליישב הדברים עם תיאורי יב"מ. אך מעיון במקורות מתברר שאין שום צורך לנטות מדברי פשטות המשנה שהחיל היה עשר אמות גם בצפון ודרום, ושטח זה הספיק להכיל את כל השימושים שנעשו בו, ומתאים גם לתיאור המשנה ויב"מ, ואכן כך נקטו המפרשים. יתירה מכך מעיון בדברי יוסף בן מתתיהו מוכח שלא היה שום שטח נוסף בין העזרה לעשר אמות של החיל.

[כמו כן, כמה ממצאים ארכיאולוגיים, אשר בשלבים ראשוניים הובאו כדי לתמוך הצעה זו, נתבררו כלא רלבונטים לסוגיה זו כלל. לדוגמא ממצא שזוהה על ידו כמדרגות עתיקות, והציע לראות בהם מעלות של החיל, נתברר בסוף שגובהם כשבעים ס"מ, ולא ייתכן ששימשו כמדרגות כלל. כמו כן קיר בצפון הרמה אשר זוהה על ידו חומה של החיל, מסתבר שהוא בעצם חומה הצפונית של הר הבית המקודש לפני הרחבת הורדוס.]

בירור סוגיה זו באריכות אינו במסגרת חיבור זה, ובעזה"י סיכמתי הדברים במאמר בפני"ע, ועוד חזון למועד.

⁸¹ משנה מידות פ"ב מ"א: "הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה".

תיאור הר הבית כיום

המתחם המכונה כיום 'הר הבית', גדול בהרבה מחמש מאות אמה על חמש מאות אמה, וצורתו היא כעין מלבן⁸². הסיבה לכך היא שהמלך הורדוס אשר בנה את המקדש מחדש⁸³, הוסיף על ההר והרחיבו עד שהכפיל את שטחו, כמבואר בכתבי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים א', כ"א, א'): "והרחיב את החצר מסביב לו פי שנים, ובנה עליה חומה". הרחבה זו היא בצד דרום ובצד צפון, וכנראה גם בצד מערב [לכן יש שטח גדול בתוך מתחם 'הר הבית' שבאמת אינו מכלל הר הבית המקודש⁸⁴].

רוב שטחו של הר הבית כיום הוא מרחב פתוח, המכוסה במטעי זיתים, עצי נוי ורחבות מרוצפות. ישנם גם מספר מבנים, אשר לרובם אין חשיבות לענייננו. להלן נדון במבנה אחד שאכן יש בו חשיבות.

הרמה - במרכז ההר נמצאת רחבה גדולה ומוגבהת, בצורת טרפז הקרוב לריבוע, שמידותיה כ-150 על 150 מטר לערך. הרחבה מרוצפת וגבוהה מסביבותיה בכ-3-4 מטר. צלעות הרמה המוגבהת מקבילות, באופן כללי, לרוחות השמים, ומכל ארבעת הכיוונים מובילים אליה גרמי מדרגות.

כיפת הסלע - מבין המבנים השונים הנמצאים בהר הבית, ראוי לציון מבנה אחד, הנמצא במרכז הר הבית, על גבי הרמה – "כיפת הסלע" (בערבית "קובת א-צכרה") הניכרת למרחוק בכיפה המוזהבת הגדולה שעליה⁸⁵. קירות המבנה החיצוניים הם בצורת מתומן, שאורכו ורוחבו המרביים הם כחמישים מטר. במרכז המבנה נמצאת שורת עמודים התומכים את הכיפה הגבוהה, ומתחת לכיפה, בתוך המעגל הפנימי שיוצרים העמודים, נמצא סלע גדול-מימדים

⁸² ממזרח למערב כ-300 מטר, ומצפון לדרום כ-500 מטר. גם הכתלים אינם מקבילים, דהיינו שכותל הצפוני ארוך מהדרומי (וממילא המרחק בין כותל המזרחי והמערבי הוא גדול בצפון מאשר בדרום. וכן כותל המערבי גדול מהמזרחי. [כותל הצפוני 316 מטר, דרומי 278.60 מטר, מערבי 485 מטר, מזרחי 466 מטר].

⁸³ כמבואר בבבא בתרא דף ד', תענית כג', סוכה נ"א; ומתואר בהרחבה גדולה בכתבי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים טו).

⁸⁴ האחרונים דנו האם יש איסור מדרבנן להיכנס לשם בטומאה, והאם נוהגים שם הלכות מורא מקדש.

⁸⁵ כיפת הסלע נבנתה בתקופה הערבית הקדומה, שהחלה בשנת 638, עם כיבוש הארץ בידי הח'ליף המוסלמי עומר אבן אל-חטאב. למעשה, המבנה עצמו נבנה בידי הח'ליף המוסלמי עבד-אל-מלכ בשנת 691.

היכן העזרה?

(=צח'רה), זהו סלע ההר הטבעי, המהווה למעשה את הנקודה הגבוהה ביותר בהר הבית (גובהו הוא כ-744 מטר מעל פני הים). הסלע חשוף כיום באורך כ-17 מטר וברוחב כ-13 מטר, וגובהו מעל המשטח שסביבותיו מגיע לקומת אדם. בתוך הסלע חצובה מערה, ומתחת המערה מצויה גישה לחללים נוספים שאיננו יודעים כיום לתארם בוודאות. חשיבות מבנה זה תבואר בהמשך.

הר הבית במבט מכיוון צפון מזרח, במרכזו ה'רמה' (השטח המרוצף) ועליה מבנה כיפת הסלע

היכן העזרה?

כבר נתבאר לעיל, שאם נצליח לזהות את מקום המקדש והעזרות בתוך שטח הר הבית, נוכל לדעת להיכן מותר להיכנס בהר הבית אף בזמן שאין אפר פרה להיטהר מטומאת מת.

ניתן להוכיח היכן ממוקמת העזרה בתוך הר הבית, בשני אופנים שונים: מסורת וטופוגרפיה (גובה הסלע הטבעי של ההר). תחילה נסקור את המסורת, ונראה שבמשך כל הדורות היה מקובל על דעת כולם, יהודים וגוים כאחד, שהסלע אשר בתוך כיפת הסלע (=הצח'רה) היא אבן השתיה ומבנה כיפת הסלע שסביבה בנוי על מקום המקדש, ומסורה זו עברה מדור לדור כדבר ידוע שאין עליה עוררים. אח"כ נרחיב בענין הטופוגרפיה, ונראה שזיהוי זה מוכח גם ממחקר פני השטח של הר הבית, ולא יתכן כלל שהמקדש היה ממוקם בשם מקום אחר בהר.

אבן השתיה

כתוב במשנה (יומא פ"ה מ"ב): "משניטל הארון, אבן היתה שם (נקודת הקדשים) מימות נביאים ראשונים, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות".

וביתר ביאור בתוספתא (ס) "אבן היתה שם מימות נביאים הראשונים ושתיה נקרית, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות, שמתחלה היה עליה ארון נתון. משניטל הארון, עליה היו מקטירין קטרת שלפני לפנים. ר' יוסה אומר: ממנה נשתת העולם, שנאמר: מציון מכלל יופי הופיע".

הרי שאבן השתיה עמדה בקדש הקדשים, ואם נוכל לברר היכן ממוקמת אבן השתיה, ממילא נוכל לשרטט סביבה את מקום קדש הקדשים וההיכל, וממילא נוכל גם לדעת היכן נמצאים העזרה, עזרת נשים והחיל.

מסורת

אין ספק שבמשך דורות רבים – ולפחות במשך אלף שנה – היה מקובל זיהוי אחד ויחיד למקום אבן השתיה ומקום המקדש בתוך הר הבית. המקום הזה הוא בנין כיפת הסלע, שבמשך כל הדורות זיהו את מקום כיפה זו כמקום המקדש, ואת הסלע שבתוכה כאבן השתיה⁸⁶ אשר עמדה בקדש הקדשים⁸⁷. זיהוי זה היה מקובל על דעת כולם יהודים ולהבדיל נוצרים ומוסלמים, יושבי הארץ והתרים אותה, כעובדה קיימת שאין מערערים עליה⁸⁸.

⁸⁶ 'אבן השתיה' איננה אבן מיטלטלת, אלא היא חלק מגוף סלע ההר. הנקודה הגבוהה של האבן היתה חשופה בימי בית שני, והיתה גבוהה מרצפת קודש הקדשים ג' אצבעות. עיין מש"כ לקמן בענין זה באריכות, בהקדמה לענין הטופוגרפיה עמ' 37.

⁸⁷ מן הענין לציין שיש תחת הסלע כמין מערה שאפשר להיכנס אליה, וזה מתאים לדברי הרמב"ם שארון במקומו נגזז. וז"ל הרמב"ם (בית הבחירה פ"ד ה"א) "אבן היתה בקדש הקדשים במערבו שעליה היה הארון מונח... ובעת שבנה שלמה את הבית וידע שסופו ליחרב בנה בו מקום לגנוז בו הארון למטה במטמוניות עמוקות ועקלקלות, ויאשיהו המלך צוה וגנוז במקום שבנה שלמה".

⁸⁸ בהקשר זה יש להזכיר מה שכתבנו לעיל עמ' 13 שעד סוף המאה הרביעית לסה"נ עוד היו חרבות של בית המקדש עומדים במקומם, ומקום המקדש וקודש הקדשים שבו היו ידועים לכולם. כמו כן בתקופה הפרסית (ראשית המאה השביעית) כנראה אף הקריבו קרבנות למשך תקופה קצרה, ואם כן מוכח שהיה להם ידיעה ברורה על מקום המקדש. מהתקופה הפרסית ועד בניין כיפת הסלע עברו בסך הכל כ-70 שנה, ומאז בניין כיפת הסלע בשנת 691 ועד ימינו לא נשתנה המבנה באופן מהותי.

מפורסמים דברי הרדב"ז שכתב **"כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק, הנקרא אצלם אלסכרא"**, ושוב: **"אין ספק כי האבן הזאת, אשר תחת הכיפה, היא אבן השתיה אשר עליה היה הארון בבית קדש הקדשים"**.

דברי הרדב"ז הללו הובאו להלכה בשערי תשובה (או"ח סי' תקס"א), בברכי יוסף (חיד"א, קס) ובכף החיים (קס), והרבה פוסקים נוספים פסקו הלכות שונות על בסיס זיהוי זה, שכיפת הסלע הוא מקום ההיכל [עיי' ב"ח (או"ח סי' תקס"א): "מצאתי בליקוטים, כשאדם בא לירושלים ורואה את הקובה של בית המקדש שהיא עזרה, אז חייב להשתחוות כנגדה ולקרוע את בגדיו ולבכות ולהתאונן ולהתאבל וכו'"]. וכעין זה בפאת השולחן (הלכות ארץ ישראל פ"ג ס"ז): "וכשרואה הקובה שעל מקום מקדש אומר בית קדשנו ותפארתנו היה לשרפת אש וכו' וישתחוה כנגדה ויקרע את בגדיו, ויבכה ויתאונן ויתאבל על חורבן בית המקדש, ולבכות מרה ולקונן וכו'". ועיין עוד בליקוטי הלכות למרן בעל החפץ חיים זבחים פרק ה', וכן כתבו עוד הרבה אחרונים].

אמנם באמת לא הרדב"ז הוא שחידש מסורת זו, אלא המסורת היתה קיימת לפחות כשמונה מאות שנה לפניו.

רמזים למסורת זו ניתן למצוא כבר במדרשים, וביתר תוקף בעדויות רבות של כמה מרבתינו הראשונים שהיו בירושלים (גם במקורות מוסלמיים ונוצריים קדומים מוזכר שבנין כיפת הסלע הוא על גבי מקום המקדש ממש). מכמה מקורות אף נראה שהמוסלמים קידשו את אבן הצחירה ובנו סביבו מבנה מפואר על סמך המסורת שהיתה בידי היהודים שזה מקום המקדש ואבן השתיה. בעז"ה נסקור כאן כמה מן העדויות הרבות על עניין זה, ותן לחכם ויחכם עוד.

- **בפרקי דרבי אליעזר** (פרק ז') איתא: "חמשה עשר דברים עתידין בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים, ואלו הן: ימדדו את הארץ בחבלים ויעשו בית הקברות למרבץ צאן ואשפתות וכו' **ויגדרו פרצות חומות בית המקדש, ויבנו בניין בהיכל**".

- **מדרש נסתר דרבי שמעון בר יוחאי**⁸⁹: "אלו הן הנסתרות שנגלו לו לרבי שמעון בר יוחאי כשהיה חבוי במערה... המלך השני שיעמוד מישמעאל יהיה אוהב ישראל ויגדור פרצותיהם ופרצות ההיכל... ובונה לו שם השתחוויה על אבן שתיה".
- **בכרוניקה** [=ספר דברי הימים] **יהודית אשר נתגלתה בגניזה הקהירית**⁹⁰ המתוארכת למאה ה' - י"א לספה"נ, מתואר בניית כיפת הסלע: "... ועומר ... היה שואל את זקני היהודים בדבר הסלע, הלא הוא אבן השתייה, והיה אחד החכמים מסמן לו את גבולות המקום עד אשר נחשף, אז ציווה כי תיבנה על הסלע כיפה שתצופה זהב...".
- **במכתב של ראשי הישיבה בירושלים**⁹¹ אשר נשלח ליהודי הגולה בידי ר' יונה הזקן בן ר' יהודה הספרדי, מסוף המאה ה' לספה"נ (977 – 987, ד' תקמ"ז – תקנ"ז) הם כותבים: "... ומאת אלקינו היתה זאת, כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטו ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים, היו עמהם אנשים מבני ישראל, הראו להם מקום המקדש וישבו עימם מאז ועד היום...".
- **רבי בנימין מטודלה**⁹² (ד'תתק"ל) כותב בספר המסעות שלו: "ויש בירושלים ארבעה שערים ... ושער יהושפט לפני בית המקדש שהיה בימי קדם. ושם טמפלו דומינו (כלטינית: מקדש ה'), והוא היה מקום המקדש, ובנה עליו עומר בן אל כטאב כיפה גדולה ויפה עד מאד, ואין מכניסים שם גוים שום צלם ולא שום תמונה אלא שבאים להתפלל תפלתם".

⁸⁹ נדפס באוצר המדרשים (אייזנשטיין), שמעון בן יוחאי, עמוד 551, אך נמצא גם בגניזה הקהירית, ועצם הענין מצוטט כבר ברס"ג.

⁹⁰ פורסם אצל ש. אסף, מקורות ומחקרים עמ' 20. וראה גם 'מ. גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה'.

⁹¹ יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 47.

⁹² חי בתקופת הרמב"ם. נוסע מפורסם שתיעד את מסעותיו ב'ספר מסעות'. ספרו נחשב למקור חשוב ביותר על מצב המקומות והקהילות שתיעד.

- **בסיבוב רבי פתחיה מרגנשבורג** (ד' תתק"מ)⁹³ כתוב: "וראה שהמעזיבה רצפה גבוהה כ"ג אמות והיא רחבה והיכל נאה שם שבנה [מלך] ישמעאלים בימי קדם כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל והעזרה, ודחק אותו המלך עד שהראה לו, והמלך היה אוהב יהודים, ואמר 'אני רוצה לבנות היכל שם, ולא יתפללו בו כי אם יהודים', ובנה היכל מאבן שיש בניין נאה מאבני שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה".
- **ר' יעקב מפאריס**, שליחו של רבנו יחיאל מפאריס⁹⁴ (ד"א תתקפ"ח) כתב: "סביב אבן שתייה בנו מלכי ישמעאל בניין מפואר מאד ועשו אותו בית תפלה, ובנו למעלה מן הבניין כיפה נאה עד מאד, והבניין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל".
- **תלמיד הרמב"ן** שהיה גם כן בירושלים, כותב⁹⁵: "על אבן שתייה בנו מלכי ישמעאל בניין מפואר מאד עשו אותו בית תפלה, ובנו למעלה מן הבניין כפה נאה מאד, והבניין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל. לפני הבית לצד המזרח בניין על עמודים, וכפה למעלה מן העמודים (= כיפת השלשלת, העומד למזרח כיפת הסלע), נראה כי הוא מזבח החיצון אשר בעזרת ישראל".
- **ר' משולם מוולטרה**⁹⁶ (שנת ה' רמ"א) כותב: "וסביב למקדש יש וולטי (=קשתות) עם עמודים, היינו מבפנים על רצפה גדולה אשר היא תוך בית המקדש ומקיף הבית המקדש, לפי דעתי, כמו חצי מיל, ולצד מערב תוך הרצפה יש מקום גבוה כמו שלש אצבעות, ואומרים כי הוא אבן שתייה. ולשם כפה גדולה ומוזהבת בתכלית היופי מרובעת, והיא גבוהה הרבה, וכסו אותה הישמעאלים עופרת, ואומרים כי הוא בית קדש קדשים בלי

⁹³ תלמיד רבנו תם ואחיו של ר"י הלבן, מבעלי התוספות. עמ' 32-33 בהוצאת ר' אליעזר גרינהוט (הובא גם באוצר מסעות עמ' 46 ואילך).

⁹⁴ מגדולי בעלי התוספות, תלמידו של ר"י שירליאון וראש ישיבה אחריו, רבם של הסמ"ק, ר"י מקורביל, המהר"ם מרוטנבורג ועוד. נדפס ב"אוצר מסעות" של ר"ד אייזנשטיין, עמ' 65-67.

⁹⁵ "מסעות ארץ ישראל", מאת א. יערי, עמ' 86.

⁹⁶ יהודי מאיטליה שביקר בארץ ישראל בשנת רמ"א (1481), ותיעד את מסעו בספר מסעות, שנדפס באוצר המסעות של אייזנשטיין (עמ' 86).

ספק... ולצד דרום תוך הבית המקדש יש בית אחד יפה גדול שהוא מכוסה גם כן עופרת, נקרא מדרש שלמה (=מסגד אל-אקצא).".

• בשנת רפ"ג (1523 לספ"ט), עבר בירושלים **דוד הראובני**⁹⁷, וכך כתב: "ונסעתי לירושלים, ונכנסתי בתוכה בכ"ה באדר רפ"ג, ואותו היום **נכנסתי לבית קדש הקדשים**, ובבואי לבית המקדש באו כל השומרים הישמעאלים להשתחוות לפני ולנשק את רגלי... **והכניסוני אל המערה אשר תחת אבן השתיה**...⁹⁸.

• בספר **'יחוס האבות'** (ל"ז) כתוב: "בית המקדש חרב בעונותינו... ובבית המקדש שתי כיפות גדולות מכוסות מבחוץ בעופרת ובפני(ם) רצופות בקצת זהב ואבנים טובות. **הגדולה שבהם היא קובת העזרה והוא מקום קדשי הקדשים ובתוכה אבן שתיה**, והכיפה השניה קורין לה מדרש שלמה ע"ה".

גם אצל אומות העולם מצאנו שכתבו שמקום בנין כיפת הסלע הוא מקום המקדש והסלע שבתוכו הוא אבן השתיה⁹⁹, ונביא רק דוגמאות ספורות:

• סיביאוס, בישוף ארמני, אשר חי בזמן הכיבוש המוסלמי (בתקופה שבה בנו את כיפת הסלע), כתב: "אחרי אשר היהודים נהנו זמן מסויים מעזרתם או מחסותם של הערבים, עלה בדעתם לבנות מחדש את מקדש שלמה. נתגלה המקום הנקרא קדש הקדשים. הם בנו, עם היסודות ועם שרידי הבניין, בית תפלה בשבילם הם. הערבים מקנאתם ביהודים גרשו אותם משם".

• אל טברי¹⁰⁰ – ההיסטוריון הערבי הראשון, כותב בשם אחד משלושת האנשים שהיו ממונים לבנות את כיפת הסלע, שיהודי שהיה עם עומר אבן

⁹⁷ יהודי שהתפרסם בכך שעורר תקוות משיחיות בעם ישראל, בספרו על ממלכה יהודית בדרום ערב, העומדת לכבוש את ארץ ישראל. בסופו של דבר הוא התאסלם, לאחר שהביא למותו של ר' שלמה מולכו בספרד על קידוש ה'. למרות זאת, אין להתעלם מזיהוי מקומות שהוא מזהה לפי תומו, ובעיקר מכך שהוא קורא לאתרים על הר הבית, בפשטות: 'בית המקדש', ו'בית קדש הקדשים'.

⁹⁸ על פי 'אוצר מסעות' עמ' 144.

⁹⁹ ויש לזה ערך בהלכה שהרי זה גוי המשיח לפי תומו.

ח'טאב (יהודי משומד בשם 'כעב') הוא שאמר לעומר שיש לקבוע את מקום התפילה על הצח'רה. (ראה את הסיפור בהרחבה בספר המסורת על מקום המקדש).

המקורות רבו מספור, והרוצה לעמוד עליהם יעיין בספר 'המסורת על מקום המקדש'¹⁰¹. יש עוד המון עדויות נוספות ממקורות גויים, ראה שם באריכות.

בהקשר זה, מן הענין לציין לתופעה מעניינת אשר מצאנו, שבימי קדם היו משתמשים בציורים של מבנה כיפת הסלע כמסמל את בית המקדש. תופעה זו מצויה מהמאה השמינית לספה"נ ועד לפני כמאה שנה¹⁰². דוגמא אחת הינו סמל המדפיסים בוינציה בשנות ש"ה – ש"ב.

לסיכום:

מכל הנ"ל ברור מעל לכל ספק, שבמשך כל הדורות היה זיהוי אחד ויחיד שהיה מקובל על כולם, יהודים וגויים כאחד, כמקום המקדש בהר הבית. מקום זה הוא בניין כיפת הסלע, שבמשך כל הדורות זוהה כבנוי על גבי מקום קדש הקדשים וההיכל. הסלע שמתחת הכיפה זוהה כאבן השתיה שבמקום קדש הקדשים. לא נמצא אפילו מקור יחיד שיזהה את מקום המקדש כעומד במקום אחר בהר הבית. כמו כן הפוסקים נוקטים כן כדבר פשוט, לגבי כמה הלכות הנוגעות למקום המקדש (קריעה, פתח אהל מועד), ויש שאף פסקו על פי זה בעניין היתר הכניסה סביב מקום המקדש (רדב"ז, ש"ע"ת, ברכ"י, כה"ת).

האם ה"כפתור ופרח" סובר שהמקדש היה בדרום הר הבית?

יש טוענים שמלשון הכפתור ופרח משמע שמקום המקדש אינו במקום כיפת הסלע, אלא בצידו הדרומי של הר הבית (הנראה כיום). הכפ"פ דן בשאלה האם מותר להתקרב לחומה המזרחית של הר הבית להתפלל שם, והוא כותב להוכיח שהחומה המזרחית הנראית היא חומת הר הבית, ומותר להתקרב אליה. בתוך הדברים כתב: "מכל זה ייראה כי מה שאנו

¹⁰⁰ מוחמד אבו ג'עפר אבן ג'ריר אל-טברי, חי בשנים 839-923 לספה"נ. נחשב גדול ההיסטוריונים המוסלמים. הקטע המובא להלן נלקח מספר ההיסטוריה הגדול שלו: 'תאריח אל-רסל ואל-מלך' (תולדות השליחים והמלכים).

¹⁰¹ מכתיבת רב נעם שפירא ורב יוסף פלאי, אגודת אל הר המור, תשס"ב, (מהדורה מצומצמת).

¹⁰² להרחבה ראה : Pamela Berger, The crescent on the Temple.

רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום...". ומבואר בדבריו ששער שושן הוא בשליש הדרומי של החומה, ואם ננקוט ששער שושן מכוון כנגד פתחו של היכל¹⁰³, אם כן גם מקום העזרה הוא בשליש הדרומי של שטח הר הבית, בעוד שכיפת הסלע נמצאת בחצי הצפוני של הר הבית. מזה רוצים להוכיח ששיטת הכפתור ופרח היא שהמקדש היה בצד הדרומי של שטח הר הבית [מול רחבת התפילה של כותל המערבי], ולא באזור של כיפת הסלע.

אולם הרב זלמן קורן שליט"א הסביר את דברי הכפ"פ באופן אמיתי ומסתבר, שכוונת הכפ"פ היא לכל החומה המזרחי של העיר¹⁰⁴, אשר חלקו הדרומי של כותל זה הוא חומת הר הבית, וחלקו הצפוני הוא חומת העיר. ביחס לכותל ארוך זה אמר הכפתור ופרח ששער שושן נמצא בשליש הדרומי של החומה המזרחית [זוהי הכותל'], ואכן, לעומד ממזרח, לא ניכר כל הבדל בין הקצה הצפוני של חומת הר הבית המזרחית, ובין חומת העיר הממשיכה אותה בצפון. מי שיעמוד בהר הזיתים ויביט מערבה בעין לא מזוינת – יבחין בבירור שכיפת הסלע נמצאת בסוף השליש הדרומי הראשון של החומה כולה.

המעין בדברי הכפ"פ יווכח שהוא לא דן כלל על מיקום המקדש, אלא בשאלה האם מותר להתקרב לכותלי הר הבית מבחוץ. דבר זה אינו מובן מאליו, שכן היו שחששו שהכותל המזרחי הינו כותל העזרה ושער הרחמים אף זוהה בכמה מקורות כשער ניקנור שעמד בפתח העזרה¹⁰⁵, ואם כן אסור להתקרב אליהם. ועל זה כתב הכפ"פ (בהמשך דבריו שם) "מכל זה ייראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית... אם כן היום שאנחנו בחטאינו מבחוץ נוכל להתקרב לענין תפלה והשתחויה עד אותם הכתלים, וכן עמא דבר באים עד אותם הכתלים ומתפללים לאל יתעלה לפני אלו השני שערים שהזכרנו". וכל תוכן דבריו נסובים סביב שאלת ההתקרבות לכותלי הר הבית, ולא נוגעים בשאלת זיהוי מקום המקדש כלל.

¹⁰³ וכך נוקט הכפתור ופרח אף שבאמת אינו מוכח, ואין כאן המקום להאריך בזה.

¹⁰⁴ חומה זו בתוואי הנוכחי היתה קיימת אף בזמן הכפתור ופרח. ראה 'ביצורי ירושלים' למאיר בן דב עמ' 72 ואילך. שם מביא כמה מפות עתיקות [מהרבה לפני שיפוץ החומות ע"י סולטאן סולימאן המפואר], שרואים בהם שחומת העיר המזרחית עומדת עד הפינה הצפון מזרחית (מגדל החסידה). גם מסביר שם שסולטאן סולימאן לא בנה חומות ירושלים יש מאין, אלא שיפץ את החומות שהיו קיימים זה מכבר, ובנה מחדש החלקים שהיו הרוסים, בעיקר בצד הדרומי וקטעים בצד צפון.

¹⁰⁵ ראה: יוסף ברסלב, מדריך ירושלים מן הגניזה הקהירית, בתוך ארץ ישראל כרך ז', עמ' 71 ["ובחומה המזרחית ולה שני שערים ייקרא להם שני שערי הרחמים ושםם (בפי היהודים) שער ניקנור, בו היה כהן גדול מטהר את הזבים ואת הזבות ואת המצורע ומשקה את הסוטה"].

ובאמת יש להוכיח שלא הייתה לכפתור ופרח מסורת שונה מהמקובל בעניין מקום המקדש, שהרי רבי בנימין מטודלה שהיה בארץ ישראל כ-150 שנה לפני בעל הכפתור ופרח, כתב בוודאות שמקום המקדש הוא תחת כיפת הסלע. וכן רבי פתחיה מרגנשבורג, תלמיד ר"ת, מציין את המסורת שתחת הכיפה הוא מקום המקדש. וכן תלמיד הרמב"ן, שהיה בירושלים בזמן הכפ"פ, זיהה את כיפת הסלע כמקום אבן השתייה. כמו כן רבי יצחק חילו, שביקר בירושלים בזמן הכפ"פ, כותב שכיפת הסלע ממוקמת במקום המקדש. וכן שליח של רבי יעקב מפאריס, שבא לירושלים כ-50 שנה לפני הכפ"פ, כותב כי כיפת הסלע היא מקום אבן השתייה. ומעתה, לאור דברי כל אלה, הייתכן שלכפתור ופרח הייתה מסורת או מסקנה אחרת בנוגע למקום המקדש, והוא לא כתב אותה במפורש, אלא רק רמז אותה בדבריו עד שיהיה צורך ללמוד אותה מתוך דקדוק מדבריו!

עוד יש להעיר, שלא ייתכן שהכפ"פ שהיה שנים רבות בא"י וטרח לזהות ולסמן בה את המקומות הקדושים, לא חקר היכן נמצא המקום הקדוש ביותר לעם ישראל – בית המקדש, ולכאורה תמוה, מדוע לא מצאנו בספרו שום התייחסות לזה. אולם התשובה ברורה, שכיון שבזמן הכפתור ופרח הייתה מסורת ברורה וידועה, לא ראה צורך כלל לדון בזיהוי מקום המקדש.

ועתה נבאר את דברי הכפ"פ אל נכון, אך נקדים ציטוט מדבריו בהמשך הקטע שם: "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח - שאמרנו עליו שהוא שער שושן - , כמטחוי קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים". הרי ששערי רחמים נמצאים במרחק 'כמטחוי קשת' לצפון שער שושן הנזכר. במקומות אחרים שהכפתור ופרח משתמש במידת מרחק 'כמטחוי קשת', המרחק הוא 70 מטר¹⁰⁶. אבל משערי רחמים עד השליש הדרומי של מתחם הר הבית הוא 250 מטר (יותר מפי ארבע), ומוכח מכאן שאין כוונת הכפתור ופרח לשליש הדרומי של מתחם הר הבית, אלא לשליש הדרומי של החומה המזרחית של העיר, ובאמת נקודה זו נמצאת מול מקום כיפת הסלע, ורחוקה משערי רחמים רק 70 מטר.

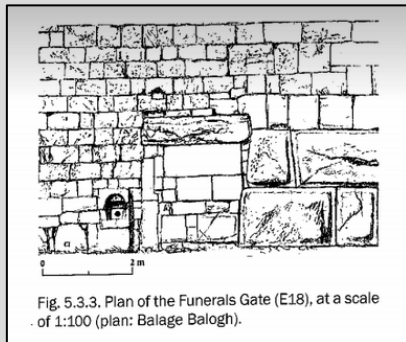
אמנם אי אפשר לדעת בוודאות לאיזה שער מתכוון הכפתור ופרח שכותב עליו שהוא שער שושן, וכיום אין נראה בכותל המזרחי שום שער גדול מלבד שערי רחמים, [לא מול כיפת הסלע, ולא בחלק הדרומי של מתחם הר הבית]. אבל מסתבר שכוונתו לשער הסתום המוזכר במקורות אחרים מזמן הכפת"פ [וקדומים לו] כעומד מדרום לשערי רחמים מול

¹⁰⁶ בפרק יא כתב: "ומערת האבות הקדושים ע"ה היא למזרח, ואל מערב המערה כמטחוי קשת, מקום אבנר בן נר". המרחק בין מערת המכפלה לקבר אבנר בן נר הוא כ-70 מטר.

מדרגות העולות אל הרמה ממזרח - דהיינו מול מקום כיפת הסלע. שער זה זוהה בבמקור מהגניזה כ'שער המזרחי' ובמקורות קדומים אחרים נקרא 'שער ההלוויות'¹⁰⁷.

זיהוי שער זה כשער שושן המוזכר בדברי הכפ"פ אף מחזק את זיהוי כיפת הסלע כמקום המקדש, ומסתבר שזאת הסיבה שהכפת"פ זיהה שער זה כשער שושן משום מיקומו מול כיפת הסלע.

יש מקום להניח שהשער אליו מתייחסים המקורות הנ"ל, הוא השער הסתום, המכונה אף כיום 'שער ההלוויות', שנמצא כעשרים מטר מדרום לשערי רחמים.

ובאמת לא יתכן כלל לומר שהכפ"פ התכוון שהמקדש ממוקם בחלק הדרומי של הר הבית, שהרי דבר זה נוגד את דברי המשנה (מדות פ"ב מ"א: 'רובו מן הדרום...'), ע"פ ביאור רוב הראשונים ובכללם הכפתור ופרח עצמו שם) שבצד דרום של הר הבית היה המרחב הפנוי הגדול ביותר מחוץ לעזרה, וממילא נמצא שהמקדש ממוקם קרוב יותר לצפון מאשר לדרום, ואם כן לא יתכן שהמקדש ממוקם בשליש הדרומי של הר הבית¹⁰⁸, אלא על כרחך ביאור דבריו כמשי"נ לעיל.

כל זה לבד ממה שמוכח מהטופוגרפיה של ההר שלא יתכן למקם את המקדש בחלק הדרומי, וכפי שיתבאר בהמשך.

¹⁰⁷ ראה: ארץ ישראל ואתריה בתיאורי עולי רגל מוסלמים, אריאל חוברת 59 עמ' 110. שם מובא מה שכתב מוג'יר א-דין (שופט ירושלמי שכתב ספר על תולדות ירושלים וחברון בשנים 1495 – 1496): "שער נוסף [לשערי רחמים] בחומה המזרחית הוא זה הנמצא מדרום לשני השערים האמורים. זהו שער קטן סתום באבני החומה וניצב מול מדרגות אלבראק [המדרגות המובילות אל הרמה שעליו בנויה כיפת הסלע]. ... קוראים לו גם שער ההלוויות, כיון שלפנים היו ההלוויות יוצאות דרכו". הרי שהוא השער הנוסף עליו מדבר הכפתור ופרח, והוא ניצב ממול כיפת הסלע!!

¹⁰⁸ יש להעיר שהכפ"פ נוקט ששלמה בנה את שערי רחמים, וע"כ שלדבריו הר הבית המקודש מגיע לפחות עד שם.

האם מיוחס לאריז"ל שמקום המקדש הוא בדרום הר הבית?

עוד ישנם שואלים, מהשמועה המיוחסת להאריז"ל, שמקום המקדש היה בחלק הדרומי של מתחם הר הבית (מול רחבת התפילה של הכותל המערבי).

באמת בשום מקום בכתבי האריז"ל לא מצינו התייחסות לזיהוי מקום המקדש. מקור דברים אלו הוא מספר הנקרא 'עמק המלך', שנכתב ע"י רבי נפתלי הירץ בכרך, שלמד קבלה מפי רבי משה ויטאל אחיו של מהר"ו. הספר שנדפס באמסטרדם בשנת ת"ח, היה הספר הראשון שפרסם את תורת האריז"ל ברבים, והראשון שהפיץ את תורת האריז"ל בחו"ל, והיה שנוי במחלוקת בגלל זה¹⁰⁹. בהקדמה השלישית לספר כותב הרב הנ"ל הרבה דברים שראה כשהיה בארץ ישראל, ובתוך הדברים כתב וז"ל: "ועוד תדע שמקום הקודש הוא מוקף חומה גבוהה מאוד, ויש בחומה זו י"ב שערים נאים בתכלית היופי ודלתותיהם ובריחיהם ברזל, ואלו הי"ב שערים הם בשלש צידי המקום קודש, ובמזרחו לא יש [=אין] שער וניכר בחומה שהיה במזרח שער והנה היא סתומה, וסודו בכתבי האריז"ל, וגם למה המקום קודש פנוי בלא בנין, ואמר בזה דברים שאי אפשר להעלותם על הכתב". יש שהבינו מתוך דבריו 'המקום קודש פנוי בלא בנין' שמקום בית המקדש עצמו אין בו בנין, ולכן חיפשו מקום בהר הבית שאינו בנוי, וקבעו שכיפת הסלע אינו מקום המקדש. [ומה שאומרים שהוא בדרום הר הבית בין מסגד אל-אקצא וכיפת הסלע, יותר מאשר צפון הר הבית, שגם שם המקום פנוי בלא בנין, כנראה הוא מחמת קביעת מקום התפילה במאות השנים האחרונות בכותל המערבי מול שטח זה].

אמנם המעיין בדברי העמק המלך יראה בעליל ש'המקום קודש פנוי בלא בנין' שאליו מתייחס הספר, היינו 'המקום קודש המוקף חומה גבוהה מאד שיש בו י"ב שערים', דהיינו כל מתחם הר הבית, ואינו דן כלל על מקום בית המקדש בתוך הר הבית. דבריו על 'המקום קודש פנוי בלא בנין' לפי פשוטם אינם משקפים את המציאות [וכמו מה שכתב על י"ב שערים בשלשה צידי ה'מקום קודש', שאינו מדויק]. אפשר לפרש את דבריו בפשטות, שביחס לשאר העיר שמלאה כולה חצרות ובנינים, הרי שהר הבית שהוא מתחם ענק, הוא ברובו שטח ריק בלא מבנים. בכל אופן אין בדברי עמק המלך שום התייחסות למקום המקדש בתוך הר הבית, ובודאי אין שום רמז שמקום המקדש הוא בחלק הדרומי של ההר.

וכמו שכתבנו לעיל, ראה עוד בהמשך שלא ייתכן כלל לומר שמקום המקדש היה בחלק הדרומי של הר הבית, משום שזה סותר את דברי המשנה ש'רובו מן הדרום', וכן משום שמוכח כן מהטופוגרפיה של ההר, ועוד כמה סיבות נוספות.

¹⁰⁹ החיד"א בשם הגדולים כתב: "ויצאו עליו עוררין, ושמעתי שלא באו לידו כתבים אמתיים, והרב עיר וקדיש מה' חיים הכהן ז"ל תלמיד רבינו מהר"ו ז"ל בהקדמת ספרו מקור חיים פ"י להל' ציצית ותפילין מהש"ע, דרך קשתו על הספר הנזכר. לכן הצנועין מושכים ידיהם מלקרות בו".

טופוגרפיה¹¹⁰

כמו כן יש להוכיח מהטופוגרפיה של ההר (= גובה פני הסלע של ההר) שאבן השתיה היא במקום 'כיפת הסלע', ולא ייתכן כלל למקם אותה בשום מקום אחר בהר¹¹¹.

וכבר כתבנו לעיל שאם נוכל לברר היכן ממוקמת אבן השתיה, ממילא נוכל לשרטט סביבו את מקום קודש קדשים וההיכל, וממילא גם את מקום העזרה, עזרת נשים והחיל.

¹¹⁰ טופוגרפיה הוא מחקר פני השטח של כדור הארץ, ולענייננו – המחקר של גובה פני סלע ההר.

הטופוגרפיה של הר הבית נחקרה על ידי המשלחות הבריטיות בשנים 1865 - 1870 בראשות צ'ארלס וילסון וצ'ארלס וורן. על אף שלא ערכו חפירות ארכיאולוגיות בהר הבית עצמו מחמת התנגדות הערבים, הם מדדו את גובה ההר ע"י בדיקת כ-40 בורות הפזורים ברחבי הר הבית (כמה מהם הם בעצם חללים תת קרקעיים ענקיים) שניתן לראות בהם עד היכן יש עפר ואיפה מתחיל סלע ההר. וורן וחביריו הבחינו בין סלע ההר לאבן, בין מקום עם טיח למקום בלי טיח. כמו כן יש צינורות מים בשטח הר הבית החצובים בסלע ההר שנכנסו אליהם ומדדו בתוכם את גובה הסלע. הם גם מדדו כמה נקודות של סלע חשוף בהר הבית (עוד לפני שהערבים נטעו מטעי זיתים בהר הבית, וכיסו בעפר את הסלע הטבעי). הם חפרו גם ליד הכתלים של הר הבית מבחוץ ומדדו את גובה הסלע. את מסקנותיהם פירסמו בפרסומי PEF (The Palestine Exploration Fund) ובספר *THE RECOVERY OF JERUSALEM* שיצא לאור בשנת 1871. [המשווה את תיאוריו והשערותיו של וורן ממה שהבחין בשעה שחפר בתוך פירים ומנהרות, למה שנחשף בחפירות הארכיאולוגיות של פרופ' בנימין מזר, משתומם מגודל היכולות והדיוק של וורן].

צורתו של ההר לא השתנתה באופן משמעותי מאז תקופת המקדש, כמו שאפשר להבחין מצורתו הטבעית של סלע ההר, [שאילו היו שם חציבות משמעותיות היה ניכר שההר לא שמר על צורתו הטבעית]. מה גם שחציבה משמעותית כזו שהיתה משנה את צורת ההר היתה מצריכה חציבה של מאות או אלפי טונות באבן קשה, וכל זה ללא צורך שהרי לא היו שום מבנים משמעותיים בהר הבית [בודאי לא במקומות הנמוכים האמורים להיות חצובים]. וכבר סמך על זה בעל הכפתור ופרח שהוכיח שהכותל המזרחי הנראה הוא כותלו של הר הבית ולא כותל העזרה מכך שמיד למזרחו יש ירידה תלולה מאד (עמק יהושפט) שאינו יכול להיות מקום עזרת הנשים, וכתב 'ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך' (=אין לומר שההר הטבעי בעבר מילא את העמק המזרחי אבל התנמד), וסמך על זה הלכה למעשה והתיר להתקרב עד לכותל המזרחי.

יצויין דברי חז"ל ש'נחרשה העיר' ושיחרש טורנוסרופוס את ההיכל', הכוונה שעשהו לשדה חרושה, וזה בזיון נורא למקום בית המקדש או לעיר מלכות שנהיתה שדה חרושה, וזהו משמעותו של הפסוק (מייכה פרק ג) "צִיּוֹן שָׂדֶה תִּהְיֶה וִירוּשָׁלַם עֵינֵי תִהְיֶה וְהָר הַבַּיִת לְבָמֹת יָעֵר". אבל לא מרומז בזה כלל שחצבו חציבות בסלע ההר.

¹¹¹ להרחבה בענין ראה: ספר חצרות בית ה' של הרב זלמן קורן פרק ה', ומאמרו של אשר גרוסברג 'איתור תחומי הר הבית ומקום המקדש' בתחומין כרך ט"ז.

אבן השתיה

כתוב בתוספתא (יומא פ"ה) "אבן היתה שם מימות נביאים הראשונים ושתיה נקרית, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות, שמתחלה היה עליה ארון נתון. משניטל הארון, עליה היו מקטירין קטרת שלפני לפנים. ר' יוסה אומר: ממנה נשתת העולם, שנאמר: מציון מכלל יופי הופיע".

אבן השתיה המוזכרת בתוספתא, איננה אבן מיטלטלת, אלא היא סלע ההר עצמו, שבנקודה הגבוהה שלה היתה בולטת מריצפת קודש הקדשים בגובה ג' אצבעות¹¹². אבן זו איננה חידוש מזמן גניזת הארון, אלא כבר היתה גלויה בקודש הקדשים כבר מזמן נביאים ראשונים, מתחילה היה הארון מונח על גביו, ומשניטל הארון היו מקטירין את הקטורת ביום הכיפורים ע"ג האבן¹¹³.

כן מבואר מלשון התוספתא "ממנה נשתת העולם שני מציון מכלל יופי אלהים הופיע", ובגמ' (יומא נ"ד:) "ושתיה היתה נקראת - **תנא שממנה הושתת העולם תנן כמאן דאמר מציון נברא העולם**", שבודאי משמע שהוא סלע טבעי של ההר ולא אבן מיטלטלת. וביותר משמע כן מהלשון במס' שמחות (חיכוט הקצר פ"א): "ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה, ללמדך שכשברא הקדוש ברוך הוא את עולמו, כילוד אשה בראו. מה ילוד אשה מתחיל מטבורו ומותח לכאן ולכאן לארבעת צדדיו, כך התחיל הקדוש ברוך הוא לברוא את העולם מאבן שתיה ומקדש הקדשים, וממנה הושתת העולם, ולכך נקראת אבן שתיה שממנה התחיל הקדוש ברוך הוא לברוא את עולמו".

וכן משמע במדרשים - בפרקי דרבי אליעזר (פיק ט') כתוב שה'דג הגדולי שבלע את יונה הנביא, הראה לו הרבה דברים, ובתוכם "הראהו תחת היכל ה', שני לקצבי הרים ירדתי, מכאן אנו למדים שירושלם על שבעה הרים היא עומדת,

¹¹² מה שהאבן כיום מגולה בגובה כ-2 מטר, ובקודש הקדשים היתה גבוהה רק ג' אצבעות, הוא משום שבבית המקדש היה 'אוטם' בגובה 6 אמות (משנה מדות פ"ד מ"ו), דהיינו שבנו כמין מסגרת בגודל בית המקדש ומילאוהו עפר כדי להשוות את השטח, והיא היתה רצפת הבית, ולכן האבן לא בלטה מגובה הרצפה רק ג' אצבעות, [וכן לא היתה מגולה אלא רק בנקודה אחת], אבל אחרי שנהרס האוטם, ממילא נשארה האבן חשופה בשטח גדול הרבה יותר, וכן האבן נראית גבוהה יותר, כיון שהיא חשופה בשטח רחב יותר, בעוד שבבית המקדש חלק זה היה מכוסה בעפר.

¹¹³ שלא יתכן לפרש שרק מימות נביאים ראשונים היתה האבן שם, שהרי מבואר בגמ' שממנה הושתת העולם, ועל כרחק שהיתה שם מבריאית העולם.

וראה שם אבן שתיה קבועה בתהומות, וראה שם בני קרח עומדין ומתפללין עליה, אמרו לו ליונה הרי אתה עומד תחת היכל ה' התפלל ואתה נענה מיד...". הרי מבואר שאבן השתיה קבועה בתהומות, דהיינו שהיא סלע ההר עצמו. ובפסיקתא (פ' כ"ו) דרשו על הפסוק **"מקדש ראשון – סלע ישכן ויתלונן**, לינה אחת, מקדש שני – על שן סלע ומצודה, לינות הרבה. ותנינן תמן משנוטל הארון **אבן הייתה שם ושתייה היתה נקראת** מימות הנביאים הראשונים". דהיינו ששייך לומר על המקדש ששוכן על 'סלע' משום אבן השתיה, והיינו בגלל שאבן השתייה היא סלע ההר עצמו.

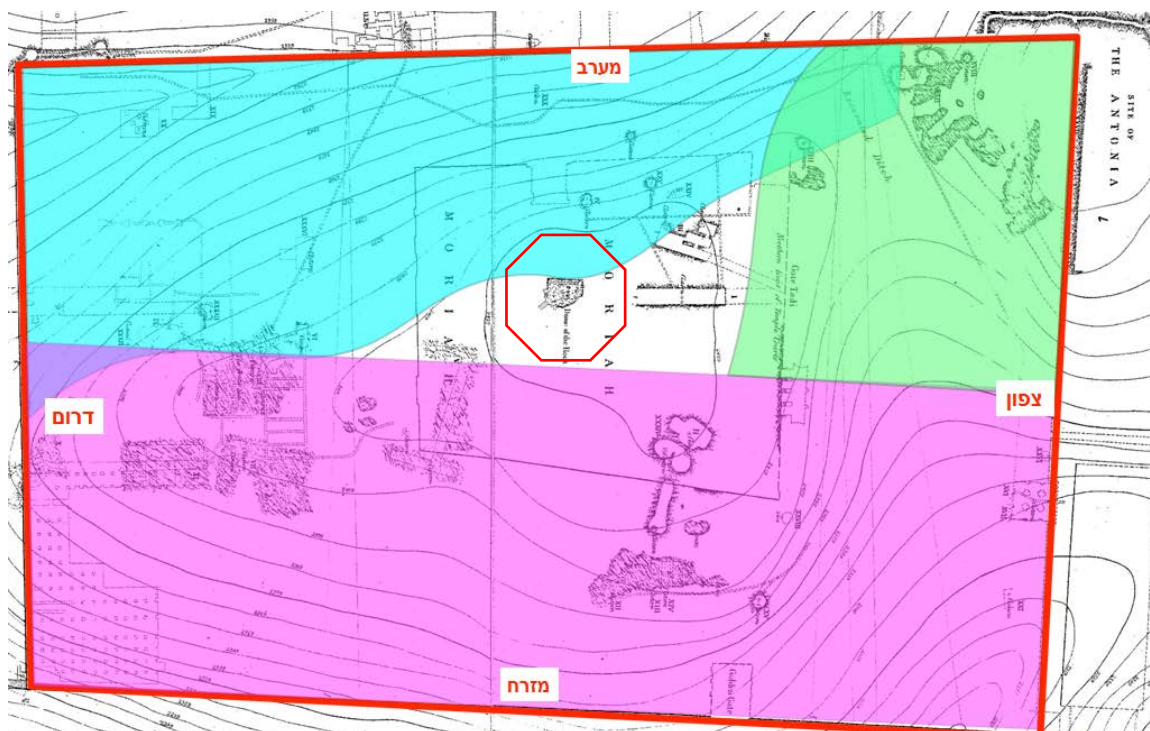
וכן מבואר מהלשון 'גבוהה מן הארץ שלש אצבעות', שעל דבר המיטלטל אין אומרים כך, אלא 'אבן גבוהה כך וכך', אבל הלשון 'גבוהה מן הארץ' מורה שהכוונה לסלע ההר שבלטה מרצפת קדש הקדשים בגובה ג' אצבעות.

וכן מבואר גם מעצם הענין שאבן זו היתה במקומה מזמן נביאים הראשונים, ועמדה במקומה משך כל גלות בבל עד שחזרו מן הגולה שגם בבית שני נשארה במקום הארון, ומשמע מזה שאיננה אבן מיטלטלת אלא היא חלק מסלע ההר.

וכן היה פשוט לכל הראשונים והאחרונים שהבאנו לעיל, שכתבו שהסלע שבתוך כיפת הסלע היא אבן השתיה.

איתור מקום המקדש ע"י המחקר הטופוגרפי

מכח המחקר הטופוגרפי של ההר אפשר להוכיח היכן נמצאת 'אבן השתיה'. לפני שנרחיב להוכיח את מיקומה המדויק של אבן השתיה, נביא קודם הוכחה על דרך השלילה, להוכיח באיזה אזור בהר הבית לא ייתכן למקם את אבן השתיה כלל, וממילא יבואר שהאפשרות היחידה למקם את אבן השתיה היא רק במרכז ההר באזור כיפת הסלע. הוכחה זו בנויה משלושה שלבים, כשכל שלב שולל את האפשרות למקם את אבן השתיה באזור מסוים בהר הבית.

א. החלק המזרחי [294 אמה] של הר הבית (סגול)

מבואר במשנה שקודש הקדשים אשר בו עמדה אבן השתיה, הוא בחלקו המערבי של בית המקדש, ולפניו (=למזרחו) נמצאים ההיכל, האולם, העזרות, והחיל. [בנוסף לכך יש עוד שטח פנוי בין החיל לכותל המזרחי של הר הבית, 'שער המזרח' בהר הבית' הנזכר כמה פעמים במשניות), אמנם אינו מפורש בדיוק מה גודלו]. חישוב כל העזרות והבנין למזרחה של אבן השתיה עולה לכל הפחות 294 אמה (10 אמות החיל, 135 אמה עזרת נשים, 76 אמה העזרות¹¹⁴, 73 אמה בהיכל עצמו עד אבן השתיה¹¹⁵). נמצא שלא יתכן שאבן השתיה נמצאת ב-294 אמות המזרחיים של הר הבית [זאת מלבד המרחב שיש בין הכותל המזרחי של הר הבית והחיל].

¹¹⁴ מידות פ"ה מ"א: "מקום דריסת ישראל אחת עשרה אמה, מקום דריסת הכהנים אחת עשרה אמה, המזבח שלשים ושתים, בין האולם ולמזבח עשרים ושתים אמה".

¹¹⁵ מידות פ"ד מ"ז: "כותל האולם חמש והאולם אחד עשר, כותל ההיכל שש ותוכו ארבעים אמה, אמה טרקסין ועשרים אמה בית קדש הקדשים". ונחלקו הראשונים האם אבן השתיה עמדה במרכז קה"ק או במערבו, ולכל הפחות יש 10 אמות למזרחו, ולפי השיטות שאבן השתיה עמדה במערבו של קה"ק (רמב"ם) נמצא שיש כ-304 אמה למזרח אבן השתיה. (וי"א שהארון עמד במזרחו של קה"ק ולפי"ז יש להפחית י" אמות).

ב. המורד המערבי של ההר (כחול)

עוד מבואר במשנה, שהר הבית והעזרות לא היו במפלס אחיד, אלא מפלס הקרקע היה עולה בהדרגה ממזרח למערב. זאת אומרת, שאדם הנכנס למקדש בצד המזרחי, צריך לעלות בכמה גרמי מדרגות עד שמגיע למפלס של המקדש עצמו. ממפלס הר הבית יש עלייה של 12 מעלות למפלס עזרת הנשים, משם יש עלייה נוספת של 15 מעלות למפלס עזרת ישראל, משם יש עלייה של 4 מעלות לעזרת כהנים, ושוב יש עלייה של 12 מעלות למפלס האולם וההיכל עצמו, ואבן השתיה גבוהה מקרקע קה"ק ג' אצבעות¹¹⁶.

הסיבה לעליות אלו היא משום שהר הבית המקודש עצמו אינו מישור (הבנוי בראש הר), אלא הוא עצמו הר, דהיינו שהוא משפע ועולה מארבע רוחות ההר עד לפסגתו בקדש הקדשים, וזוהי הסיבה שיש מדרגות בתוך המקדש, כדי לעלות אל ראש ההר ששם היה המקדש¹¹⁷ (כמובן שאין העלייה שווה בכל מקום, אלא הוא כמו כל ההרים, שבמקום אחד העלייה תלולה יותר ובמקום אחר העלייה מתונה יותר).

ממילא מתבאר, שאבן השתיה (דהיינו מפלס ההיכל עצמו) לא היתה במורד המערבי של ההר, שאם כן היינו צריכים **לרדת** במדרגות ממקום העזרות כדי להגיע למפלס ההיכל, ומכיון שיש רק **עליות** מכיוון מזרח למערב, נשללת האפשרות למקם את אבן השתיה במורד המערבי של ההר.

ג. החלק הדרומי

מכח שתי ההוכחות הנ"ל מוכח ממילא שאין אפשרות למקם את המקדש בחלק הדרומי של ההר, משום שבדרום ההר פסגתו קרובה יותר לחומה המזרחית של הר הבית, ואין 294 אמות ממזרח הר הבית עד לתחילת המורד המערבי (=פסגת ההר), כדי למקם שם את העזרות וההיכל (ראה במפה).

¹¹⁶ ראה רמב"ם הל בית הבחירה (פרק ו): "המקדש כולו לא היה במישור אלא במעלה ההר, כשאדם נכנס משער מזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשנים עשרה מעלות, רום כל מעלה חצי אמה... נמצא גובה קרקע ההיכל על קרקע שער המזרח של הר הבית שנים ועשרים אמות".

¹¹⁷ ובאמת המקדש עמד **בפסגת ההר**, וכמו שכתב יוסף בן מתתיהו (מלחמות היהודים ה,ה,א) "כי נוסד בית המקדש בראש גבעה בצורה", ושם מבאר שאף הבא מכיוון דרום היה עולה בכמה גרמי מדרגות כדי לעלות ולהגיע למפלס של ההיכל עצמו שהוא בגובה ההר. וכן מפורש ביחזקאל (מג, יב) שהמקדש עתיד לעמוד "על ראש הקר".

עוד הוכחה לשלילת החלק הדרומי של 'הר הבית' כמקום המקדש – ראה בהערה¹¹⁸.

ד. העמק הצפוני (ירוק)

הר המוריה נתחם מצד צפון בעמק טבעי הנקרא נחל בית זיתא. עמק זה מתחפר ממערב למזרח לכל רוחב הר הבית (בערך תחת השביל המרוצף שמצפון לרמה). במערב העמק (ששם העמק הטבעי אינו עמוק כל כך) אף נמצא¹¹⁹ חפיר עמוק (כדוגמת

¹¹⁸ מבואר במשנה שיש שטח פנוי נרחב בדרום הר הבית עד תחילת העזרה, דהיינו שיש מרחק גדול מכותל הדרומי של הר הבית עד כותל הדרומי של העזרה. שנינו במשנה (מידות פ"ב מ"א): "הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה", ועוד מבואר במשנה שבית המקדש היה ממוקם קרוב יותר לצפון הר הבית מאשר לדרומו, ולמערבו יותר ממזרחו. וז"ל המשנה: "רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב. מקום שהיה רוב מידתו – שם היה רוב תשמישו", ופירש הרמב"ם: "אמר שהעזרה לא היתה באמצע הר הבית, אלא היה המרחק שבין חומת הר הבית ובין חומת העזרה מצד דרום יותר מן המרחק שביניהם מצד מזרח, והמרחק המזרחי יותר מן הצפוני, והצפוני יותר מן המערבי".

אף שלא מפורש במשנה מה בדיוק גודל המרחב בדרום הר הבית חוץ לעזרה, מכל מקום אפשר להוכיח שאינו פחות מ-183 אמות. שהרי אורך הר הבית מצפון לדרום הוא 500 אמה, ורוחב העזרה 135 אמה, נמצא שיש 365 אמות באורך הר הבית שהן מחוץ לעזרה, ורובן בצד דרום, ואם כן אף אם נניח שהמרחב הדרומי גדול מהמרחב הצפוני רק באמה אחת, עדיין ברור שיש לפחות 183 אמות פנויות מדרום לעזרה. וכיון שאבן השתיה עמדה בקה"ק שהוא באמצע רוחב העזרה, ויש לפחות 67.5 אמות בין הכותל הדרומי של העזרה למקום אבן השתיה. אפשר לקבוע שאבן השתיה אינה נמצאת ב-250.5 (67.5+183) האמות הדרומיות של הר הבית.

ויש להוסיף שההגיון מחייב שהמרחב הדרומי היה עודף על המרחב הצפוני יותר מאמה אחת, שהרי המרחב המזרחי הוא פחות מהמרחב הדרומי ויותר מהמרחב הצפוני, ולא מסתבר שההפרש בין המרחבים הוא מצומצם כל כך. ועוד, שסיבת ריבוי השטח היא מפני שהמרחבים התחלקו לפי שימושם [מקום שהיה רוב מדתו שם היה רוב תשמישו], ואם כן מובן שהמרחב הפנוי מדרום למקדש גדול באופן משמעותי מהמרחב שבצד הצפוני [ומסתבר שהטעם לזה הוא מפני שהכניסה הראשית למקדש היתה בדרום, וכ"כ התו"ט].

עוד יש להוסיף שידוע שבחלק הדרומי של 'מתחם הר הבית' כיום יש תוספת של הורדוס, שאינו חלק מת"ק אמות המקוריות של הר הבית. ואף שאין ידוע כמה בדיוק היתה התוספת, ברור שלפחות 32 מטרים הדרומיים נוספו בתקופת הורדוס, וזאת מכח ה'יתפר' שיש בחלקו הדרומי של הכותל המזרחי של הר הבית, וה-500 אמה מתחילים רק מהתפר, ומשם ישנם עוד 250.5 אמות שברור שאבן השתייה אינה נמצאת בהם, כנ"ל. (תפר = מקום שבו נראה חיבור שני חלקי החומה, הישנה מצפון והחדשה מדרום). עוד ראיות לגודל התוספת הדרומית, ע"י במאמר הנ"ל של אשר גרוסברג, בתחומין ט"ז (מובא לעיל הערה 63).

¹¹⁹ על ידי צ'ארלס וורן, ראש המשלחת הבריטית שפעלה בשנים 1867-1870 (ראה: *Survey of western* *palestine* 3 pg. 215). החפיר מצוין במפה בשם 'excavated ditch'.

החפיר הנמצא במגדל דוד) שנועד להגן על הר הבית מצד צפון¹²⁰. יוסף בן מתתיהו מתאר (מלחמות היהודים א,ז,ג) איך שפומפיוס, המצביא הרומאי שכבש את ירושלים בשנת 63 לפנה"ס, חנה עם חייליו בגבעה אשר לצפון הר הבית, ובמשך שלשה חדשים לא הצליח לחדור אל תוך הר הבית בגלל העמק והחפיר העצום, עד אשר מילא את החפיר עפר ועצים, וכך עלה בידו לחדור להר הבית. הורדוס שהרחיב את המקדש כ-40 שנה מאוחר יותר (בשנת 19 לפנה"ס) צירף שטח זה (שכבר התמלא והתיישר ע"י חיל פומפיוס) למתחם הר הבית, ובכך הרחיב את הר הבית עד הגבול הצפוני של ההר כיום. מובן שהמקדש והעזרות עמדו בהר המוריה עצמו, ולא בהרחבת הורדוס, ואם כן ברור שהמקדש היה דרומית לעמק הנ"ל.

והנה המרחק ממקום אבן השתיה ועד לסוף החיל והעזרות מצפון, הינו כ-77.5 אמה¹²¹. נמצא שלא יתכן למקם את אבן השתיה בתחום ה-77.5 אמה הצפוניים, הסמוכים לעמק, שאילו כן – היו העזרות חורגות מגבולות הר הבית, והרי זה לא יתכן. אם כך הרי צמצמנו את האפשרות למיקום אבן השתיה מצד צפון¹²².

ובאמת יש להוסיף, שהרי העזרות לא הגיעו עד הגבול של הר הבית ממש, אלא היה מרווח פנוי בצד צפון בין כותל העזרה עד גבול הר הבית [והמרווח הצפוני היה גדול מהמרווח המערבי כמבואר במשנה], וא"כ ודאי יש להוסיף עוד כמה אמות בצד צפון שאי אפשר למקם שם את אבן השתיה, אמנם אינו ברור בדיוק מה המרחק.

¹²⁰ בתקופה החשמונאית חומתו הצפונית של הר הבית היתה גם חומת העיר. עמק זה והחפיר הוזכרו ע"י יוסף בן מתתיהו בספרו קדמוניות היהודים יד, ד הכותב כי העיר היתה מוקפת בצפון על ידי "גיא רחב ועמוק, שסגר על בית המקדש המוגן הגנה חזקה ביותר על ידי חומת אבן המקיפה אותו". הוא מוסיף שם כי בצד הצפוני "עמדו מגדלים גבוהים ונחפרה תעלה וגיא עמוק". ההיסטוריון היווני סטראבון תיאר עמק זה וכתב שעומקו 60 רגל (כ-18 מטר) ורוחבו 250 רגל (כ-77 מטר).

¹²¹ רוחב העזרה שאבן השתיה עמדה באמצעיתה הוא 135 אמה. חצי רוחב זה הוא 67.5 אמה, והחיל הוא עוד 10 אמות.

¹²² בתרשים, לא דקדקנו בצפון מזרח עד הסוף, כיון שאין בזה נפק"מ, שהרי ממילא אי אפשר למקם את אבן השתיה בחלקו המזרחי של ההר, כנ"ל.

והנה מכוח הוכחות אלו, כבר ברור שאי אפשר למקם את אבן השתיה ברוב מרחבי ההר. האזור היחידי שיש אפשרות למקם בו את אבן השתיה הוא אזור מרכז ההר סביב מקום כיפת הסלע [המשולש הלבן במפה].

זיהוי המיקום המדויק של אבן השתיה

כבר הזכרנו לעיל שבמשניות מבואר שהר הבית והעזרות לא היו במפלס אחיד, אלא מפלס הקרקע היה עולה בהדרגה מכיוון מזרח למערב. במשניות אף מפורטים השלבים של עליות אלו. מהמפלס המזרחי של הר הבית היתה עלייה של 12 מעלות (6 אמות)¹²³ למפלס עזרת הנשים (אם כי לא ברור מה היה המרחק של עלייה זו מהכותל המזרחי של ההר), ושוב (לאחר כ-135 אמות) היתה עלייה של 15 מעלות (7.5 אמות) מעזרת נשים לעזרת ישראל, ושוב (לאחר 11 אמות) היתה עלייה של 4 מעלות (2.5 אמות לדעת ראב"י) לעזרת כהנים, ושוב לאחר 44 אמות היתה עלייה נוספת של 12 מעלות (6 אמות) עד האולם¹²⁴, ואבן השתיה היתה גבוהה מקרקע קדש הקדשים ג' אצבעות.¹²⁵

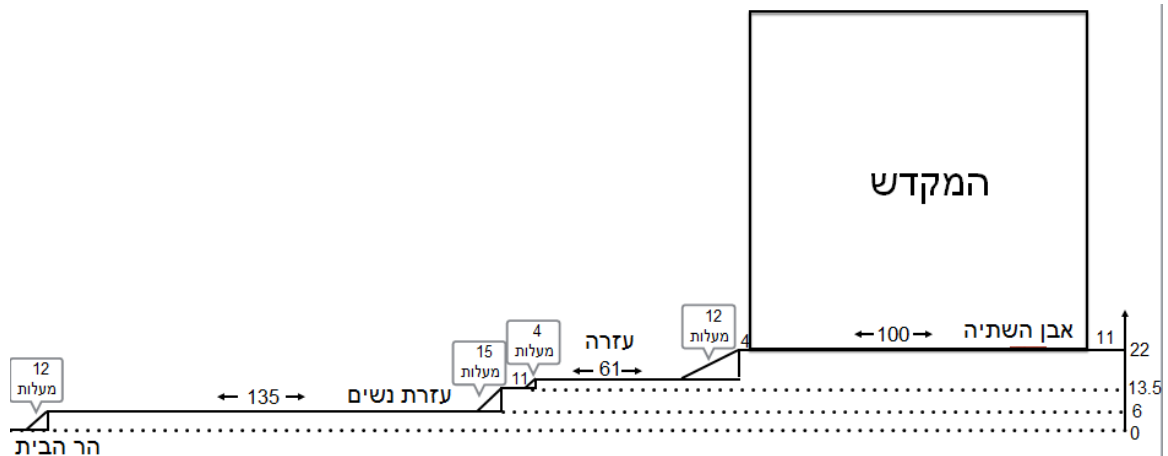
מכח נתונים אלו נוכל לשרטט תוכנית של העזרות והמפלסים השונים בבית המקדש עם המרחקים והבדלי הגבהים שביניהם.

¹²³ כל מעלה (=מדרגה) גבוה (=רום) חצי אמה ורחבה (=שלח) חצי אמה. משנה מידות פרק ב: "כל המעלות שהיו שם רום מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה".

¹²⁴ מדרגות אלו לא היו צמודות, אלא בין כל קבוצה של 3 מדרגות היו שטחים ישרים באורך 3-4 אמות.

¹²⁵ שהרי הר הבית אינו מישור, אלא הוא 'הר', דהיינו שמארבע צדדיו הנמוכים השטח עולה בהדרגה עד שמגיע לראש ההר (ובאמת שזו היא הסיבה שיש מדרגות מדרגות בתוך המקדש, כדי לעלות אל ראש ההר). וכנ"ל.

וכבר הבאנו את לשון הרמב"ם (בית הבחירה פרק ו): "המקדש כולו לא היה במישור אלא במעלה ההר, כשאדם נכנס משער מזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשתיים עשרה מעלות רום כל מעלה חצי אמה... נמצא גובה קרקע ההיכל על קרקע שער המזרח של הר הבית שתיים ועשרים אמות".

כדי לאתר את מקום המקדש אנו צריכים למצוא מקום בהר הבית אשר גובהו הטבעי של ההר מתאים למפלסים המתוארים במשנה¹²⁶.

המקום היחיד בהר הבית שבו גובה הקרקע מתאים למפלסים ולעזרות של בית המקדש המתוארים במשנה הוא אך ורק כאשר אנו ממקמים את אבן השתיה במקום הצחירה (=הסלע שבתוך מבנה כיפת הסלע). הפרש הגבהים הקיים כיום בין ראש הסלע לבין ה'רמה' הוא כשלושה מטרים, שזה מתאים להפרש שבין רצפת קדש הקדשים ובין רצפת העזרה, (כ-6 אמות, 12 מדרגות); הפרש הגבהים שבין הרמה לבין השטח הסמוך לה ממזרח הוא כשלושה מטרים וחצי, וזה מתאים להפרש אשר בין עזרת ישראל לעזרת נשים, (7.5)

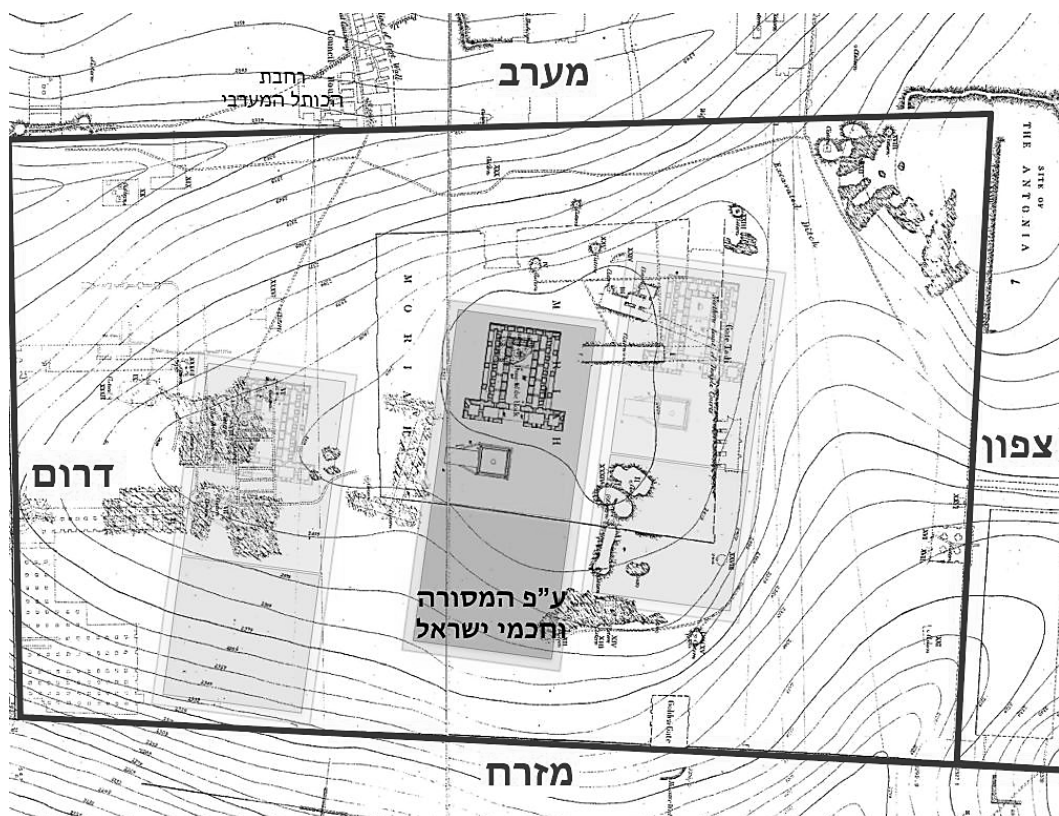
¹²⁶ כלומר: כדי לאתר את מקום אבן השתיה, עלינו למצוא נקודה שאם מתרחקים ממנה מזרחה 77 אמות [יכולת האולם חמש + האולם אחד עשר + כותל ההיכל שש + ותוכו ארבעים אמה + אמה טרקסין + ועשרים אמה בית קדש הקדשים] (מדות ד, ז), ובפשטות אבן השתיה עמדה במרכז קודש הקדשים, ויש להוסיף ד' אמות שבין פתח האולם לקצה הרובד העליון של המעלות אשר לפני האולם], יהיו פני השטח נמוכים ב-6 אמות; וכאשר מתרחקים מזרחה עוד כ-76 אמות [מקום דריסת ישראל אחת עשרה אמה + מקום דריסת הכהנים אחת עשרה אמה + המזבח שלשים ושתיים + בין האולם ולמזבח עשרים ושתיים אמה] (מדות ה, א) יהיו פני השטח נמוכים ב-10 אמות נוספות (2.5 אמות שעזרת כהנים גבוה מעזרת ישראל + 7.5 אמות שעזרת ישראל גבוה מעזרת נשים), וכן הלאה עד למפלס של הר הבית עצמו. כך, אם סלע ההר הטבעי במקום ההוא גבוה יותר מן החשבון של פער הגבהים המתואר במשנה, ודאי שלא יתכן לומר שזהו מקום אבן השתיה והמקדש.

היכן העזרה?

אמות, 15 מדרגות), וכן הלאה לצד מזרח יש עוד ירידה המתאימה לירידה שמעזרת נשים לחיל (6 אמות, 12 המדרגות)¹²⁷.

לעומת זאת, **בכל נקודה אחרת** בהר שננסה למקם בה את אבן השתיה, הטופוגרפיה של ההר אינה מתאימה למפלסים המתוארים במשנה. דהיינו שבכל מקום אחר בהר המורד הוא תלול ומצריך יותר מדרגות בין המפלסים השונים, או ששטח ההר שטוח ואין בו ירידה המתאימה למדרגות המתוארות במשנה¹²⁸.

הדברים הנ"ל מתאימים לכל נקודה בהר הבית. להלן נציג שתי הצעות אחרות למקום אבן השתיה, ונראה שהדברים מופרכים מעיקרם, מכוח הטופוגרפיה של ההר.

¹²⁷ אף אם נניח שאבן השתיה איננה סלע ההר עצמו אלא הייתה אבן מיטלטלת שהיתה מונחת על רצפת קדש הקדשים, עדיין ההוכחה עומדת. שהרי ההוכחה היא מכח תכנית כל מבנה המפלסים והעזרות של המקדש, המתקיימת רק סביב מקום כיפת הסלע ולא בשום מקום אחר בהר.

¹²⁸ במילים אחרות: אם נמדוד מאותו מקום שננסה למקם בו את 'אבן השתיה' 73 אמות, אין הסלע יורד 6 אמות, וכן כשמרחיקים עוד 76 אמות אין הסלע יורד 7.5 אמות בשביל הירידה של ה-15 מדרגות היורדות לעזרת נשים.

השיטה הצפונית

פרופ' אשר קאופמן ז"ל הציע לזהות את אבן השתיה ב'כיפת הרוחות' (בפינה הצפון מערבית של הרמה). הוא הגיע לזיהוי זה מתוך הנחה שמקום שרפת הפרה בהר הזיתים צריך להיות במקום שהוא מעל גובה 800 מטר מעל פני הים (יש לציין שזו הנחה שרירותית לחלוטין; עיי' בנספח), ומכיון שהנקודה הכי דרומית בהר הזיתים מעל גובה זה היא צפונית לצחירה, הסיק מכך שהצחירה איננה מקום אבן השתיה, וחיפש מקום אחר למקם בו את קדש הקדשים, ומצא מקום שהיה נראה לו 'כסלע ההר' מתחת לכיפת הרוחות.¹²⁹

והנה המחקר הטופוגרפי מפריך שיטה זו מכל וכל. שהרי בצד הצפוני של הר הבית במקום אשר לפי שיטה זו אמור להיות ממוקם המקדש והעזרות, כל מרכז ההר (לרוב, בין מזרח למערב) הוא במפלס שווה, ואין ירידה בגובה ההר לכיוון מזרח (אלא רק סמוך לכותל המזרחי, עיי' במפה), ואם כן אין השטח מתאים כלל לתיאור המשנה כהר אשר בו מפלסים שונים ההולכים וגבהים ככל שמתקדמים ממזרח למערב, ובמקום אשר לפי תיאור המשנה אמור להיות מדרגות עם מפלסים שונים, בפועל סלע ההר הוא במפלס שווה ואין הפרשי גובה בין המפלסים השונים.¹³⁰

זאת מלבד מה ששיטה זו מופרכת מחמת העמק הנזכר לעיל, הנמצא מצפון לרמה [נחל בית זיתא], שכן לפי שיטה זו, כל הצד הצפוני של העזרה נופל לתוך העמק (עיי' במאמר הנ"ל של אשר גרוסברג, בתחומין חלק ט"ז).

השיטה הדרומית¹³¹

גם בצד הדרומי של הר הבית אין שום מקום שניתן למקם בו את בית המקדש, וזאת משני טעמים: תחילה, כמו שכתבנו לעיל, בצד דרום פסגת ההר קרובה יותר לצד

¹²⁹ סיכום שיטה זו ופירוכה ראה בנספח.

¹³⁰ כלומר: אם ממקמים את אבן השתיה ב'כיפת הרוחות', ומרחיקים לכיוון מזרח 73 אמות (לשטח שלפני האולם), שאמור להיות 6 אמות נמוך יותר, (שהרי היו שם 12 מדרגות), עדיין אין ירידה בגובה ההר כלל, וסלע ההר הוא באותו מפלס, ולא ייתכן שהייתה שם ירידה של 6 אמות כמתואר במשנה, ואף אם מרחיקים לכיוון מזרח עוד 76 אמות, אף ששם אמור ההר לרדת עוד 10 אמות (2.5 אמות ב-4 מדרגות שבין עזרת כהנים לעזרת ישראל + 7.5 אמות ב-15 המדרגות היורדות לעזרת נשים), ובסה"כ 16 אמות, עדיין כמעט אין ירידה כלל בגובה ההר, ואם כן לא ייתכן כלל לומר ששם הוא מקום המקדש.

¹³¹ מה שמפורסם בתור ה'שיטה הדרומית' היא התיאוריה של האדריכל טוביה שגיב. תיאוריה זו היא ביסודה השערה מרחיקת לכת שאין לה כל ביסוס במציאות או במקורות. בנספח מובא סיכום של שיטה זו ופירוכה. בדברינו במאמר זה (למעלה) איננו מתייחסים לשיטת שגיב כשלעצמה, אלא לדעה המצוטטת בפי ההמון, שהמקדש היה בדרום הר הבית, מול רחבת הכותל המערבי.

המזרחי של ההר, כך שבכדי למקם את אבן השתיה בגובה ההר ולא בירידה המערבית, צריך למקם את אבן השתיה קרוב יותר למזרח, ואם כן כמעט ואין מספיק מקום בצד מזרח למקם בו את העזרות והחיל וכנ"ל. בנוסף לכך, אם ממקמים את אבן השתיה על פסגת ההר בצד הדרומי, הרי שבמרחק של 73 אמה לכיוון מזרח (עד לפני האולם), ששם ההר אמור לרדת 6 אמות (12 מדרגות) - אין ירידה כלל, ואף אם מרחיקים עוד 76 אמות, ששם אמורה להיות ירידה של עוד 10 אמות (2.5 אמות בין עזרת כהנים ועזרת ישראל, ועוד 7.5 אמות ל-15 מעלות היורדות לעזרת נשים) ובסה"כ ירידה של 16 אמות - אין ההר יורד אלא כשלושה מטרים בלבד, שהם בערך 6 אמות, ונמצא שההר גבוה בכ-10 אמות ממה שהוא אמור להיות. וזה שולל מכל וכל את האפשרות למקם את המקדש בחלק הדרומי.¹³²

סימוכים נוספים לאיתור מקום המקדש

מקום המקדש בפיסגת ההר

קביעה זו שכיפת הסלע ממוקמת על מקום המקדש, נסמכת גם מהמקורות המלמדים שהמקדש היה ממוקם בפסגתו של הר המוריה, ואכן מבנה כיפת הסלע ממוקם בראש ההר, והסלע שבתוכו היא פיסגת ההר הטבעי.

בספר יחזקאל (פרק מג פסוק יב) מתואר מקום המקדש: "זאת תורת הַבַּיִת עַל רֹאשׁ הָהָר כֹּל גִּבְלוֹ סָבִיב סָבִיב קֹדֶשׁ קֹדְשִׁים הִנֵּה זאת תורת הַבַּיִת" נרד"ק: "ההיכל יהיה בראש ההר כמו שכתוב בענין", הרי שהמקדש ממוקם בראש ההר. וכלשון רבותינו "שנבנה בית המקדש בגובה ההר" (רבינו זחיי, כל הקמח ערך בית הכנסת) "שבית המקדש היה בראש ההר" (מהרימ"ט הוצא בדרכי הקודש דף ת:).

גם מדברי הירושלמי במסכת עבודה זרה (פ"ג ה"ה) הדן בשאלה איך נבנה בית המקדש בראש ההר, והרי על פי המתבאר במשנה (ס) כל ראשי ההרים נעבדה בהם ע"ז בידי הכנענים, ואם כך נאסרו לעבודה לגבוה, מתבאר להדיא שהיה ברור להירושלמי שבית המקדש נבנה בראש ההר.¹³³

¹³² כל זה מלבד מש"כ לעיל (הערה 118) שמדברי המשנה שבדרום היה המרווח הכי גדול בין מקום העזרה וכותל הר הבית, מוכח שאין המקדש בחלק הדרומי של ההר.

¹³³ הפסוק בפרשת ראה (דברים יב) אומר "אֲבַד תֵּאבְדוּן אֶת כָּל הַמִּקְדָּוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ שָׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם אֶת אֱלֹהֵיהֶם עַל הַהָרִים הָרְמִים וְעַל הַגְּבְעוֹת וְתַחַת כָּל עֵץ רַעֲנָן". רבי עקיבא (במשנה ע"ז פ"ג מ"ה) לומד שכוונת הפסוק לגלות איפה נמצאים מקומות העבודה זרה, "כל מקום שאתה מוצא הר גבוה, וגבעה נשאה ועץ רענן - דע שיש שם עבודה זרה".

כמו כן בכמה מדרשים משמע שמקום המקדש הוא בראש ההר. בפסיקתא רבתי (פסקא כו): "אמר ירמיהו: כשהייתי עולה לירושלים נטלתי עיני וראיתי אשה אחת יושבת **בראש ההר**, לבושה שחורים ושערה סתור צועקת מבקשת מי ינחמנה". וכן בכמה מדרשים מתוארת עקדת יצחק בראש ההר, כגון בקהלת רבה (פסקא ט א): "נטל יצחק והעלהו הרים והורידו גבעות והעלהו **לראש הר אחד** גבוה ותלול ובנה מזבח...". (וכע"ז) נתחומא וילא כג ופסיקתא לרז כהנא פסקא כו).

בנוסף על כך, יוסף בן מתתיהו שראה את בית המקדש בבנינו, ותיאר אותו בהרחבה, כתב שבית המקדש עמד בפסגת ההר "כי נוסד בית המקדש **בראש** גבעה בצורה ובראשונה נשא המישור אשר **במרום הגבעה** בקושי את ההיכל והמזבח... אולם בדורות הבאים אחרי שלמה הוסיף העם כל הימים להעלות עפר [מסביב להיכל], עד אשר התישר **ראש הגבעה** והתרחב..." (מלחמות היהודים ה,הא - 184 ואילך). ובמקום אחר כתב "את הגבעה הזאת ביצר שלמה מלכנו הראשון בחכמה ובעמל רב **בחלקים שמסביב לפיסגה מלמעלה** ... ומשעיבד (המלך) את **פיסגת הגבעה** ומילא את המקומות החלולים סביב החומה, עשה אותם מישור חלק ושווה לשטח העליון (של הגבעה) ... בפנים החומה הזאת וליד הפיסגה גופה הקיפה (אותה) למעלה חומת אבן אחרת" (קדמוניות היהודים טו, יא, ג - 398 ואילך).

לסיכום: מכל המקורות הנ"ל מתבאר שהמקדש היה **בפיסגת ההר**, וזה מתאים למקום כיפת הסלע בלבד, שהוא באמת ראש ההר ופסגתו.

העזרה מכוונת לרוחות העולם

ראיה נוספת לכך ש'הרמה' אשר בנין כיפת הסלע בנוי עליה היא מקום המקדש, הביא הרב זלמן קורן שליט"א מהקיר המזרחי של הרמה המוגבהת.

בירושלמי נאמר על כך "תני רבי בורקי קומי רבי מנא: מלמד שלא הניחו הכנענים לא הר ולא גבעה שלא עבדו עליו. [שואל הירושלמי] ולא כן סברנן מימר [=ולא כך חשבנו לומר] דבר שיש בו רוח חיים אף על פי שאינו אסור להדיט אסור לגבוה? בית הבחירה איכן נבנה?! [=האיך בנו את בית המקדש בראש ההר, והרי כיון שנעבדה שם עבודה זרה, אף שמותר לצרכי חולין, הרי נאסר שימוש המקום למקדש] [ומתוך:] - על פי נביא, ויעל דוד כדבר גד אשר דיבר ביד ה'". [יש מפרשים שגד החוזה גילה לדוד שבמקום זה לא הייתה עבודה זרה (רמב"ן ע"ז מ"ד). ויש מפרשים שהייתה זו הוראת שעה לבנות את המקדש שם למרות שבעבר הייתה בו עבודה זרה (פני משה, משך חכמה דברים יב)]. על כל פנים, מעצם הדיון מבואר שהיה ברור להירושלמי שבית המקדש נבנה בראש ההר.

בירושלמי בעירובין (פ"ה ה"א) מבואר שהמקדש והעזרות היו מכוונים לרוחות העולם המדויקות, דהיינו שהכותל המזרחי של העזרה עמד בכיוון המזרחי האסטרונומי, בציר צפון דרום המדויק (= מקום זריחת השמש בימי השוויון, עיין שם כל הסוגיה). והנה חומות הר הבית אינן בנויות במכוון לרוחות העולם¹³⁴, והם גם אינן מקבילות זו לזו. אולם הקיר המזרחי של הרמה המוגבהת, שעליה בנויה 'כיפת הסלע', בנוי לרוח מזרח המדויק (בקו צפון-דרום). קיר זה מושתת על יסוד קיר עתיק מאד. לפי דברינו שהסלע שבתוך כיפת הסלע היא אבן השתיה, נמצא שמקום הכותל המזרחי של העזרה הוא בדיוק בקיר המזרחי של הרמה, וזה תואם את דברי הירושלמי במדויק.

לסיכום:

נתבאר מכל הנ"ל, שהמקום היחיד בהר הבית שניתן למקם בו את מקום המקדש וקודש הקדשים באופן שיתאים למבואר במשנה במסכת מדות מבחינה טופוגרפית, הוא במקום כיפת הסלע [דהיינו שאבן השתיה הוא הצח'רה (האבן שבתוך בנין כיפת הסלע)], ואין שום הצעת זיהוי אחרת המתאימה עם מקורות חז"ל והטופוגרפיה של ההר; מקום זה הוא המקום שכל הקדמונים והראשונים ולהבדיל אף הגויים מזהים כמקום המקדש, וכן נקטו גם הפוסקים להלכה כמו שנתבאר לעיל; והוא בראש ההר כמבואר במקורות ובתיאורי יוסף בן מתתיהו.

נמצא שיש התאמה מלאה בין המסורת, המחקר ההיסטורי והמחקר הטופוגרפי בזיהוי מקום המקדש, ולא נשאר מקום להסתפק בזה כלל. וכלשון הרדב"ז: **"אין ספק** כי האבן הזאת, אשר תחת הכיפה, היא אבן השתיה אשר עליה היה הארון בבית קדש הקדשים".

¹³⁴ וזה אחד ההסברים לכך שהמשנה מחשבנת את המרחקים בין כותלי הר הבית לכותלי העזרה בצורה יחסיי [רובו מן הדרום וכו'] ולא במספרים מדויקים, שמכיון שהכותלים של הר הבית והעזרה אינם מקבילים [שכותלי העזרה מכוונים לרוחות העולם בעוד שכותלי הר הבית אינם בנויים לפי רוחות השמים], המרחק ביניהם משתנה ותלוי במקום המדידה.

מקום המקדש והעזרות בהר הבית

הר הבית כיום גדול בהרבה מחמש מאות אמה על חמש מאות אמה, וצורתו כעין מלבן, וזאת מחמת התוספת של הורדוס (עי' לעיל). לכן יש שטח גדול בתוך מתחם 'הר הבית' שבאמת אינו מכלל הר הבית המקודש¹³⁵.

התמונה המובאת כאן היא תמונה מהר הבית כפי שהוא נראה כיום, ומעליו שרטוט של גבולות הר הבית המקודש (500x500) ובתוכו מקום ההיכל והעזרות¹³⁶. קדש הקדשים ממוקם מעל אבן השתיה [הסלע שבתוך כיפת הסלע] וממילא מתברר מקום ההיכל והעזרות¹³⁷. [גבולות הר הבית כיום סומנו בקווים כחולים, המרובע האמצעי הגדול הוא גבולות הר הבית המקודש (ת"ק על ת"ק אמה)¹³⁸. ובמרכזו (יחסית) ההיכל והעזרות]¹³⁹.

¹³⁵ ודנו הפוסקים האם יש איסור מדרבנן להיכנס לשם בטומאה, והאם נוהגים שם הלכות מורא מקדש.

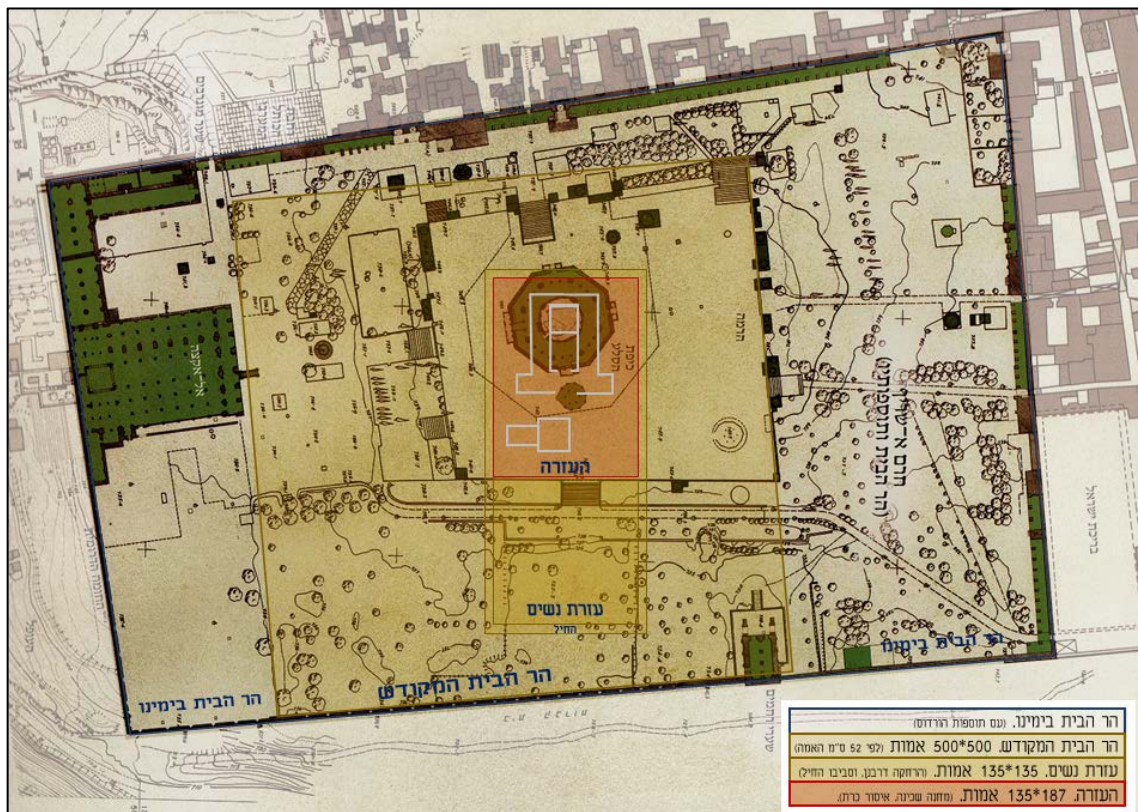
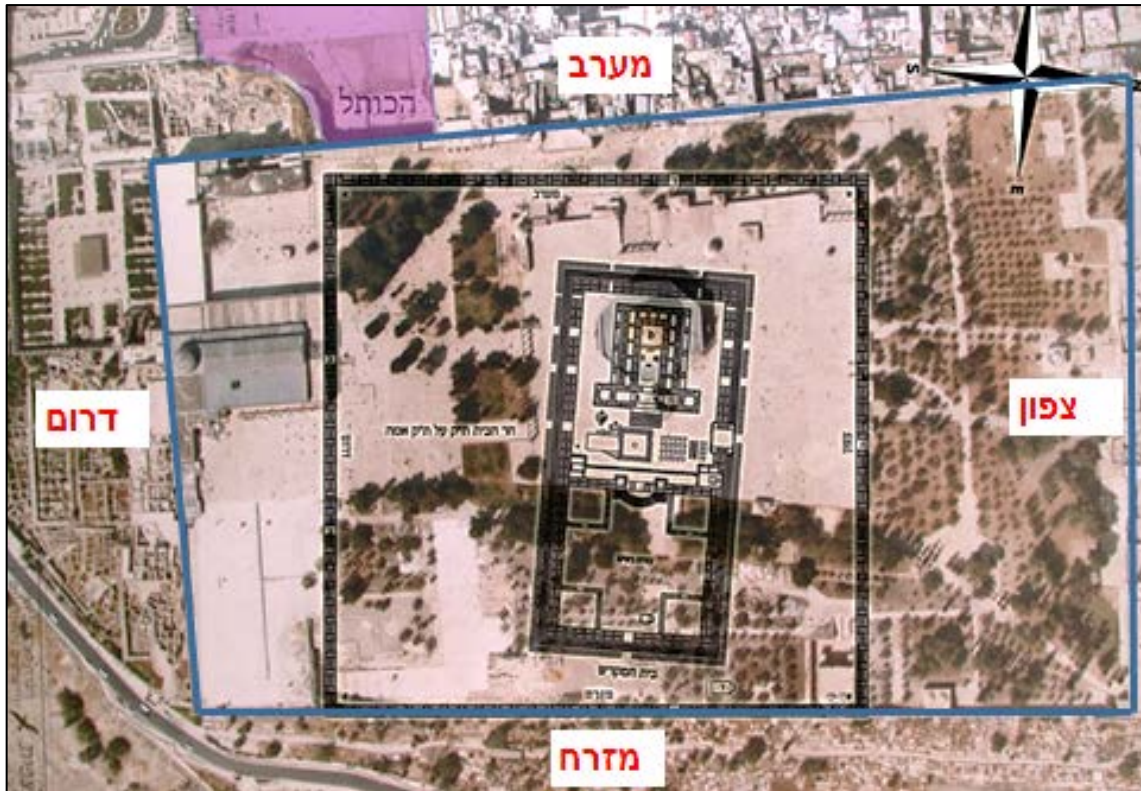
¹³⁶ השרטוט הוא הציור המפורסם של בעל התפא"י המודפס במשניות בסוף מסכת מדות.

¹³⁷ הסיבה שההיכל והעזרות הם קצת 'באלכסון' היא משום שהם עמדו לפי רוחות העולם (האסטרונומיים המדויקים), כמבואר בירושלמי, הובא לעיל עמ' 52, והם אינם מקבילים לכותלי הר הבית.

¹³⁸ מיקום גבולות הת"ק על ת"ק אמה הם ע"פ השיטה המקובלת (מזר וריטמייר). אין בזה כ"כ נפק"מ להלכה, וההוכחות למיקומם המדויק מצריך קצת אריכות, ואין מקומם במסגרת זו.

¹³⁹ השרטוט המובא כאן הוא לפי שיעור אמה של 52.5 ס"מ. ראה בנספח ב' הערה בשיעור האמה בו השתמשנו.

היכן העזרה?

נסיים בדברי 'אור החיים' המפורסמים, על הפסוק 'כי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו, ובא גאלו הקרב אליו וגאל את ממכר אחיו' (ויקרא כה, כה), וז"ל: "ויאמר 'ומכר מאחוזתו' **ירצה על המשכן משכן העדות, אשר הוא אחוזתו ית' שבו השרה שכינתו**, ובעוונותינו נמכר הבית ביד האומות, וכמאמרם ז"ל (מדרש תהלים ע"ט) בפירוש פסוק מזמור לאסף באו גוים וגו'.

והודיע הכתוב כי גאולתו היא ביד הצדיק אשר יהיה קרוב לה', על דרך אומרו 'בקרובי אקדש', הוא 'יגאל ממכר אחיו', כי האדון ב"ה יקרא לצדיקים אח כביכול, דכתיב (תהלים קכ"ט) למען אחי ורעי, **והגאולה תהיה בהעיר לבות בני אדם ויאמר להם: הטוב לכם כי תשבו חוץ גולים מעל שלחן אביכם? ומה יערב לכם החיים בעולם זולת החברה העליונה אשר הייתם סמוכים סביב לשלחן אביכם הוא אלהי עולם ב"ה לעד?** וימאס בעיניו תאוות הנדמים ויעירם בחשק הרוחני גם נרגש לבעל נפש כל חי עד אשר יטיבו מעשיהם, ובזה יגאל ה' ממכרו, ועל זה עתידין ליתן את הדין כל אדוני הארץ גדולי ישראל ומהם יבקש ה' עלבון הבית העלוב".

נספח

לְבַד רָאָה זֶה מִצָּאֵתִי אֲשֶׁר עָשָׂה הָאֱלֹהִים אֶת הָאָדָם יָשָׁר וְהִמָּה בְּקֶשׁוֹ חֲשִׁבֹנוֹת רַבִּים (קהלת ז).

בגוף הקונטרס בסוגיית בירור מקום המקדש השתדלנו לכתוב את הדברים בצורה ברורה למען ירוץ בו הקורא. ביססנו את הזהוי המקובל מהמקורות עם ראיות מוכחות, וממילא יווכח הלומד שאין ממש בשיטות המנסות למקום את המקדש באופן הסותר את המסורת המקובלת על גדולי הפוסקים, ונמנענו כמה שאפשר מדיון פרטני בפרטי ההצעות השונות למיקום המקדש.

בנספח זה נתייחס קצת יותר לפרטי ההצעות המרכזיות לזיהוי מקום המקדש במקומות שונים בהר הבית. [הרוצה להרחיב ידיעתו וללמוד סוגיא זו בהיקפה המלא יכול למצוא מבוקשו במאמרים וספרים רבים, אשר ציונו בהערות לכל אורך הקונטרס].

ראשית יש להבהיר שבמשך כל הדורות מקום כיפת הסלע היה מקובל על כולם כמקום המקדש בהר הבית ולא מצינו אפילו מקור אחד שיזהה את מקום המקדש כעומד במקום אחר בהר הבית. גם כיום זיהוי זה מקובל כעובדה מוגמרת אצל רובם המכריע של גדולי ההוראה וגם בעולם המחקר עומד זיהוי זה על כנו. בשנים האחרונות יש שהתחילו לפקפק בזיהוי המקובל ולהציע זיהויים שונים ומשונים למקום המקדש אשר הצד השווה שברובם הוא שמקום המקדש אינו מתחרה או מתנגש עם מבנים איסלאמיים.

שיטת קאופמן¹⁴⁰

פרופ' אשר קאופמן הציע לזהות את אבן השתיה ב'כיפת הרוחות' (בפינה הצפון מערבית של הרמה המוגבהת). הוא הגיע לזיהוי זה מתוך הנחה שמקום שריפת הפרה האדומה בהר הזיתים צריך להיות במקום שהוא מעל גובה 800 מטר מעל פני הים, ומכיון שהנקודה הכי דרומית בהר הזיתים מעל גובה זה היא צפונית לצח'רה, הסיק מכך שהצח'רה איננה מקום אבן השתיה, וחיפש מקום אחר למקם בו את קדש הקדשים, ומצא מקום שהיה נראה לו 'כסלע ההר' מתחת לכיפת הרוחות.

¹⁴⁰ ראה: Asher Zelig Kaufman, *Where is the Holy of Holies*.

ובאמת שיטה זו, שיש שמחשיבים אותה כאחת השיטות העיקריות בעניין זיהוי מקום המקדש, אין לה ידיים ורגליים, מכמה סיבות:

(1) עצם החיפוש אחר מקום אבן השתיה על פי מקום שריפת הפרה, הוא בבחינת 'תלי תניא בדלא תניא', שהרי בניגוד למקום אבן השתיה, שיש כמה רמזים בחז"ל העוזרים בזיהוי מקומה, אין בחז"ל שום רמז למקום מסוים בהר הזיתים שהוא מקום שרפת הפרה.

(2) שיטה זו נסמכת בעיקר על ההנחה שמקום שריפת פרה אדומה בהר הזיתים הוא מעל גובה 800 מטר. הוא הגיע למסקנה זו מכח ההנחה שעל אף שכתוב במשנה 'כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים חוץ מהכותל המזרחי שהכהן השורף את הפרה עומד בהר המשחה ומתכוין ורואה בפתחו של היכל', מכל מקום כיון שהר הבית משמש כמבצר, מן הסתם לא רצו להנמיך את כותל המזרחי כל כך. מכיון שכך, כדי שהכהן יראה מעבר לחומה, צריך שיעמוד במקום גבוה. הוא מציע שהכהן עמד בגובה ההר, דרך משל מעל קו 800 מטר. (גובה פסגת הר הזיתים 812 מטר).

הנחה זו שמקום שריפת הפרה היה מעל גובה 800 מטר, אשר בתחילת דבריו מביא כדרך משל' ובהמשך בלי שום תימוכים נהיה הבסיס לכל השיטה, (שאם הכהן עומד בגובה 790 מטר כבר אין שום בסיס לשיטתו, מכיון שקו זה כבר פוגש את כיפת הסלע), היא הנחה שרירותית ואין לה סימוכין כלל.

יתירה מכך, בגמרא יומא (טז.) מבואר שמקום שרפת הפרה היה באותו הגובה (בקו ישיר) של פתח ההיכל, ומכיון שהמקום הכי גבוה בהר הבית הוא 743 מטר, אם כן מוכח שמקום שרפת הפרה אינו גבוה מ-743 מטר.

(3) האבן שתחת כיפת הרוחות, שקאופמן זיהה כסלע טבעי של ההר ולכן הציע שהיא 'אבן השתיה' – באמת אינה סלע ההר כלל, אלא היא מאבני הריצוף של הורדוס, וגובה הסלע הטבעי במקום זה נמוך בכ-2.5 מטר מפני השטח.

(4) שיטה זו מופרכת מהטופוגרפיה של ההר, שבאזור זה ההר הוא שטוח למדי ואינו מתאים כלל לתיאור של המשנה כמקום שיש בו מפלסים שונים וגרמי מדרגות המובילים ממפלס למפלס.

5) זאת מלבד מה ששיטה זו מופרכת מחמת העמק הנזכר לעיל (עמ' 46), הנמצא מצפון לרמה [נחל בית זיתא], שכן לפי שיטה זו, כל הצד הצפוני של העזרה נופל לתוך העמק. וקל וחומר שאינו מסתדר עם מה שכתוב במשנה שהמרווח בין קצה העזרה לקצה הר הבית גדול בצפון יותר מאשר במערב 'שלישית לו מן הצפון מיעוטו מן המערב'.

6) מן העניין להעיר שלפי שיטת קאופמן גם צורת המקדש והעזרה אינה צורת מלבן (שקירותיו מקבילים) אלא צורת טרפז, כזה: ולא כמו שמשמע במשנה שהעזרה והמקדש היו בצורת מלבן מדויק. [לפי דברי קאופמן, אף שבבית ראשון 'ת"ק על ת"ק אמה' היו מדות הר הבית, כלומר: ריבוע של 500 אמה באורך וברוחב - בבית שני קיבל 'ת"ק אמה על ת"ק אמה' משמעות חדשה, ובנו את המקדש בצורת טרפז כנ"ל, באופן שה'ת"ק על ת"ק אמה' כבר אינם מדות אורך ורוחב, אלא מידת שטח של 250,000 אמות מרובעות].

יש לציין שקאופמן כותב שאחד 'היתרונות' הגדולים של שיטתו היא שאין צורך 'להזיז' את כיפת הסלע לצורך בנין בית המקדש, אלא ניתן להשאיר אותה במקומה בלי לדחות את המוסלמים ממקומם.

לפלא הוא שעל אף כל האמור, עדיין שיטה זו מצוטטת כשיטה עיקרית בעניין זיהוי מקום המקדש. כפי הנראה הסיבה לכך היא כדי ליצור מצג שוא כאילו יש הרבה ספיקות בעניין מקום המקדש.

שיטת שגיב

הצעה נוספת שגורמת לבלבול בעניין מיקום המקדש היא הצעתו של האדריכל טוביה שגיב. עיקר הבלבול נגרם מחמת חוסר ידיעה בהכרת כל פרטי השיטה על בוריים אלא חצאי דברים¹⁴¹. – לכן נשתדל לסכם בקצרה עיקרי שיטה זו, ואח"כ נכתוב את תשובתה בצידה, ונדון בדברים שהביאו את שגיב להציע הצעה זו.

¹⁴¹ יתכן שזה נגרם כתוצאה מספרים פופולריים על בית המקדש המביאים את דברי שגיב למחצה לשליש ולרביע.

עיקרי השיטה :

א) בדרום הר הבית ישנם בורות ענקיים החצובים בסלע ההר. שגיב משער שקרקעית הבורות (כ-16 מטר מתחת למפלס סלע ההר!) היא המפלס האמיתי של הר הבית, וכותלי הבורות הם שיירי מבנה המקדש שעדיין עומדים על תילם ולא נחרבו כלל. (אף ש'כתלים' אלו אינם נמצאים במיקום המתאים לפי המשנה, וצורתם אינה תואמת לשום חלק של המקדש או הלשכות. לדוגמה יש עמודים גבוהים במקום ההיכל לפי שיטה זו).

ב) מקום כיפת הסלע הוא מקום מבצר אנטוניה [מבצר שעמד על גבעה מצפון להר הבית, - כלומר: מקום כיפת הסלע הוא מחוץ לתחומי הר הבית]. יצוין שלשיטתו מבצר אנטוניה 'נוגס' את הפינה הצפון מערבית מתוך החמש מאות אמה של הר הבית.

ג) החומות הקיימות כיום סביב הר הבית (כולל הכותל המערבי) אינן מזמן המקדש כלל, אלא הן נבנו בתקופה מאוחרת יותר (!), לפי השערתו הם נבנו על ידי אדריינוס קיסר כחלק ממקדש אלילי שהקים על הר הבית. [כיון שלא יתכן לפי שיטתו לומר שחומות הר הבית נבנו בתקופת המקדש שהרי הם כוללים גם את מבצר אנטוניה (-) מקום כיפת הסלע) ועוד הרבה מעבר לזה צפונה, לכן הוכרח לומר שכתלים אלו הם מתקופה מאוחרת].

מן העניין לציין שהסיבה המרכזית שהביאה את שגיב לטעון שמקום המקדש הוא בחלק הדרומי של ההר, אינה הוכחה שהמקדש הוא דוקא בדרום ההר, אלא שלפי שיטתו המקדש היה ממוקם במפלס יותר נמוך ממפלס הרמה המוגבהת, והצד הדרומי של הר הבית הוא חלקו הנמוך של ההר.

פירכת השיטה

אין כאן המקום להציע את כל הפירוכות שיש על הצעתו של שגיב, אך שיטתו מופרכת מיסודה, שהרי גובה סלע ההר (ובפרט בחלק הדרומי) ידוע בבירור על פי בורות המים הנמצאים שם, שנמדדו ע"י החוקרים הבריטים וילסון וצ'ארלס וורן (ע"י לעיל הערה 110) ועוד כמה חוקרים שבדקו בורות אלו מבפנים, ואמרו כולם פה אחד שהם חצובים בסלע ההר ואינם שרידי מבנים, ומתברר מהם שסלע ההר גבוה בכ-16 מטר מקרקעית הבורות, ונמצא שמקום המקדש לפי שגיב הוא כ-16 מטר מתחת לפני הסלע. (ותמוה ביותר ששגיב

טוען שכל החוקרים הארכיאולוגים שהיו בתוך בורות אלו ומדדו וסקרו אותם ופה אחד אמרו שהם חצובים בסלע ההר כולם טועים, ורק שגיב, אשר אף פעם לא נכנס ולא ראה בורות אלו (ואף אינו ארכיאולוג) יודע את האמת שבורות אלו הם שרידים של בניין המקדש).

יצויין שעד היום ניתן לראות שן סלע טבעי בולט מעל פני הקרקע בדרום הר הבית, ולפי שגיב נצטרך לומר שבאמצע העזרה עמד עמוד של סלע ההר בגובה כ-16 מטר.

מלבד כל האמור, שיטתו אינו תואמת כלל את הפרש מפלסי הגובה מהר הבית למקדש המתוארים במשנה (ראה לעיל עמ' 51). כמו כן המקדש אינו בפסגת ההר כמו שמשמע בכל המקורות (ראה לעיל עמ' 52).

עצם הטיעון שחומות הר הבית אינם מתקופת המקדש אלא מבניין מקדש אלילי של אדריינוס קיסר, תמוה ביותר מכמה סיבות:

לטענתו לא נשאר שריד מכל הבניה המונומנטלית של הורדוס, המתועדת במקורות לפרטי פרטים, והמבנים הענקיים התואמים כל כך את תיאורי יוסף בן מתתיהו על בנין הורדוס, הם מבניין אדריאנוס קיסר אשר אינו מתועד כלל. גם עצם הימצאותו של מקדש אלילי של אדריינוס על הר הבית נתון לויכוח בין החוקרים (מוסכם על כל החוקרים שהיה מקדש אלילי באזור הרובע הנוצרי של היום, ונטוש ויכוח בין החוקרים האם היה מקדש אלילי נוסף בהר הבית).

טיעונו של שגיב מופרכים גם מהממצאים בשטח. בין הממצאים המפריכים שיטה זו - מטבעות מתקופת המקדש שנמצאו בנדבכי האבנים ועל הרחוב המרוצף הצמוד לפינה הדרום-מערבית של כותלי הר הבית. ממצאים אלו מוכיחים בבירור שזמן בניית הכתלים הוא בתקופת המקדש.

ובכלל תמוה לומר שאדריינוס בנה מערכת אדירה בסדר גודל כזה של חומות הסובבות את הר הבית והרחבתו, אשר נבנו בהשקעה עצומה ושינו את כל הטופוגרפיה של ההר, (ממלא שני עמקים, ומשווה את השטח לגבעות שסביבו) בשביל מקדש קטן בעיר עלובה למדי (בתקופתו, כ-60 שנה לאחר החורבן) אשר שימשה בעיקר כמושב לחיילי הלגיון הרומי.

בנוסף יש לציין שלפי שיטת שגיב גם מבנה מערת המכפלה, אשר בנייתה דומה להפליא לחומות שסביב הר הבית [וזוה מוכיח שמערת המכפלה וכותלי הר הבית נבנו על ידי אותו אחד], אינו בניין יהודי על קברי האבות, אלא גם הוא מבנה אלילי שנבנה על ידי אדריינוס קיסר.

הטיעונים של שגיב למקם את המקדש במקום נמוך

כפי שהוזכר לעיל הסיבה המרכזית שהביאה את שגיב לטעון שמקום המקדש הוא בחלק הדרומי של ההר, אינה מכח הוכחה שהמקדש הוא דוקא בדרום ההר, אלא שלפי שיטתו המקדש היה ממוקם במקום יותר נמוך, והצד הדרומי של הר הבית הוא חלקו הנמוך של ההר. נביא בקיצור את ראיותיו של שגיב להנמיך את מקום המקדש, והתשובות לטענותיו. (שוב, אין זה המקום להקיף את כל הנדון על שיטת שגיב, והרוצה להרחיב את ידיעתו בענין ימצא את מבוקשו במאמרים רבים שנכתבו בענין זה.)

עיקרי הראיות שהמקדש היה במפלס נמוך :

(1) בתוספתא פסחים פ"ד איתא "כיצד מדיחין את העזרה פוקקין אותה ומרגילין לה אמת המים עד שנעשית נקייה כחלב". יש שהבינו שאמת מים זו הביאה מים לעזרה מבחוץ. כמו כן במסכת יומא (דף לא.) נוקטת הגמ' שהמקוה של הכה"ג הממוקם על כותל העזרה (מעל שער המים) היה מתמלא מעין עיטם. שגיב משער שהכוונה היא לאמת מים שהגיעה ממעין אל ערוב (שהוא עין עיטם לפי דעתו), דרך ברכות שלמה (מדרום לבית לחם)¹⁴², וחישובי הגובה של שרידי האמה (התחתנה!) שנמצאו באזור הרובע היהודי (בגובה 737 מטר) מחייבים לדעתו את הנמכת מפלס העזרה (כיון שלא יתכן שהמים עלו לגובה 741 מטר, שהוא גובה הרמה המוגבהת).

אך באמת, קודם כל, הוא מתעלם מה'אמה העליונה' המגיעה מבריכות שלמה ועוברת סמוך לשער יפו, במפלס גבוה בהרבה (- 770 מטר, ליד הקישלה),

¹⁴² בריכות שלמה הם שלוש בריכות אגירה השוכנות דרומית לבית לחם. הבריכות ניזונות מכמה מעיינות בצפון הר חברון, באזור אל ערוב ובגוש עציון, אשר מימיהם מובלים דרך אמות לבריכות שלמה. משם המים זורמים לירושלים בשני אמות מים כמו שיבואר בהמשך.

הבריכות ואמות המים נבנו בתקופת בית שני. החוקרים חלוקים האם נבנו בתקופה החשמונאית או בתקופת הורדוס.

ממנה יכלו המים להגיע בקלות לעזרה הממוקמת על הרמה המוגבהת, ואף למקוה שמעל שער המים.

גם עצם הזיהוי של המעיינות הממלאות את המעיינות שבאזור ברכות שלמה כ'עין עיטס' אינו הולם את דברי חז"ל (זבחים נ"ד:): שמשמע מהם שעין עיטס הוא בקרבת המקדש וירושלים, שהרי דוד המלך חשב לבנות שם את בית המקדש, וכן אינו הולם את דברי הגמ' בזבחים (שם) שעין עיטס נמצא בנחלת שבט בנימין, והמעיינות הנ"ל נמצאים מדרום לבית לחם (עמוק בתוך נחלת יהודה). כמו כן בחז"ל (ירושלמי יומא ג, ח) מוזכר עין עיטס כמקור למים שהגיעו לעזרה כבר בימי שלמה המלך (ים של שלמה) וא"כ לא יתכן שהכוונה למים שהגיעו מבריכות שלמה דרך אמות אלו שנבנו רק בתקופת החשמונאים (לכל המוקדם), אלא ודאי הכוונה למקור מים סמוך להר הבית¹⁴³. מן הענין לציין שרש"י ועוד ראשונים מזהים את עין עיטס עם מעין מי נפתוח המוזכר ביהושע כמקום בגבול נחלת יהודה ובנימין (סמוך לגיא בן הינס)¹⁴⁴.

(באשר ל'אמת המים שהיתה בעזרה' המוזכרת בתוספתא פסחים פרק ד' כאמה ששימשה לשטיפת העזרה אחרי קרבן פסח, יתכן שאין הכוונה לאמת המים המשמשת למקור הבאת מים (aqueduct), אלא היא תעלת ניקוז שדרכה הדם והמים היו מתנקזים ויורדים לנחל קדרון, וכמו שמשמע מלשונות חז"ל בכמה מקומות¹⁴⁵, ומקור המים לעזרה היה ע"י שאיבת מים מבור הגולה

¹⁴³ ובאמת הר עין עיטס מצויר בציורים עתיקים כאחד משלשת ההרים מול ירושלים יחד עם הר הזיתים והר ציון.

¹⁴⁴ יש לציין שמקום בשם עיטס מוזכר בכמה מקומות שונים בארץ ישראל, עיטס הוא אחד מערי נחלת יהודה (יתכן שזה אטרס שליד מעיינות אל ערוב), עוד מקום בשם 'סלע עיטס' מוזכר אצל שמשון הגיבור כנראה באזור מערב נחלת יהודה או נחלת דן.

¹⁴⁵ ושירי הדם ... מתערבין באמה ויוצאין לנחל קדרון (מדות ג, ב; יומא ה, ו), וכן חטאת העוף הבאה על ספק ... רבי יהודה אומר יטילנה לאמה (תמורה ז, ו), וכן משמע מהמשך התוספתא בפסחים שם (פ"ד) ובעוד מקומות.

ש'הגלגל נתון עליו ומשם מספיקים מים לכל העזרה' (משנה מדות ה,ד). אם נאמר כן, הרי שאמת המים זו שהיתה בעזרה אינה קשורה כלל לאמות המים שהביאו מים לירושלים. להרחבת הענין ראה מאמרו של הרב ד"ר מיכאל בן ארי, בתחומין כרך ט"ז).

(ב) יוסף בן מתתיהו כותב (קדמוניות כ', ח', י"א) "אגריפוס בנה בארמונו אולם שהיה מביט משם ... על הנעשה בבית המקדש", הכהנים התנגדו לכך מפני ש"לא היה זה ממנהג אבותינו לראות את הנעשה בבית המקדש ובעיקר את הקרבת הקרבנות ... הם הקימו חומה גבוהה מעל האכסדרה הפונה מערבה בתוך העזרה הפנימית". שגיב משער שארמונו של אגריפוס היה במעלה רחוב השלשלת, ומכך שהיה יכול לצפות מארמונו על עבודת המקדש – הוכיח שגיב, - לפי השערתו שגובה חומת העזרה הוא לפחות עשרים וחמש אמות, - שהמקדש היה במפלס נמוך וכך יכל אגריפוס לראות את הנעשה בעזרה מארמונו.

כמובן שתליית מקום המקדש בהשערה לא מבוססת על מיקום ארמונו של אגריפוס, על פי הסיפור [התמוה] המובא ביוספוס, מגוחכת. ובכלל אין לדקדק כל כך בדברי יב"מ שהרי מספיק שהיה לכהנים תחושה שאגריפוס מסתכל עליהם כדי להכעיסם אף אם באמת א"א לראות את עבודתם משם בגלל שחומת העזרה הסתירה. גם בדברי יב"מ לא כתוב במפורש שאגריפוס הצליח לראות את עבודת הקרבנות ממש אלא שהיה מביט 'על הנעשה בבית המקדש' ורק בכותבו למה הקפידו הכהנים על כך שהיה מביט כתב שאבותינו הקפידו במיוחד על עבודת הקרבנות וכלשון הגמ' בזבחים נ"ט: "אפשר כהן עומד על גבי המזבח ועבודה בידו וכל העם רואין אותו מבחוץ?!".

(ג) ראייה נוספת הביא מהמפלס הנמוך של ה'שער הכפול' 'שער המשולש' ו'שער ברקלי', אשר הם נמוכים ממפלס כיפת הסלע בכ-15 מטר שהם כ-30 אמה, והמשנה מתארת עלייה של 22 אמה בלבד ממפלס הר הבית עד מפלס ההיכל. שגיב מקשה שחסרה עלייה של 8 אמות משערים אלו למפלס ההיכל.

הוכחה זו יסודה בטעות. ראשית כל התיאור של המפלסים מהר הבית עד ההיכל במשנה מתייחס לצד מזרח, ואינו מתאר את המפלסים של שאר הרוחות. יתירה מכך, בשערים אלו (שער הכפול והמשולש) בצד דרום אכן נמצאים מעבר לשערים אלו, מעברים תת קרקעיים מפוארים עם גרמי

מדרגות, (העוברים תחת מסגד אל אקצא – מקום הסטיו המלכותי) שמובילים למפלס הר הבית.

מעברים אלו מובילים למפלס הר הבית של היום ולא למפלס קרקעית הבורות שהוא המפלס של המקדש לפי שיטת שגיב. ישנם אף קטעים מגרמי מדרגות אלו, החצובים בסלע ההר והם מעל המפלס של קרקעית הבורות, וזה עוד הוכחה שמקום המקדש אינו בקרקעית הבורות כמו שטוען שגיב.

מלבד כל זה לא מובן, איך שגיב עצמו מביא ראיה למפלס המקדש משערים שנבנו, לפי שיטתו, בתקופת אדריינוס.

(ד) לאחרונה הופצה שמועה כאילו שצילומי השטח במצלמת אינפרא אדום מראים שנמצאו שרידי בית המקדש בדרום הר הבית. שוב, עיקר הבלבול נגרם מחוסר הבנה וידיעה.

אי אפשר במסגרת זו לכתוב הסבר שלם על צילומי אינפרא אדום (אמנם מומלץ מאד למי שמתעסק בנושא לעשות כן, וכבר יבין לבד את חולשת הראיה) ואשתדל לכתוב רק בקיצור.

צילום אינפרא אדום מראה את פני השטח ומבדיל בו בין אזורים חמים יותר לקרים יותר (חברת החשמל, למשל, בודקת בעזרתו איפה יש תקלה בחוטים, שם פחות חם). ההנחה היא שמקום אשר תחתיו יש אדמה או מקום חלול יתקרר מהר יותר מאשר מקום שיש תחתיו אבנים. בצילום המובא להלן המקומות החמים הם בהירים יותר (=זוהרים) לעומת המקומות הקרים.¹⁴⁶

¹⁴⁶ כיום ניתן לצלם במצלמה קטנה, אבל שגיב בדק זאת בשנת 1995 בעזרת מכשור כבד יותר שהיה במסוק שריחף בסביבת הר הבית.

צילום זה הוא מדרום רחבת הר הבית בין כיפת הסלע למסגד אל-אקצא באזור מקום המקדש לפי שיטתו. בצילום ניתן להבחין בין מקומות כהים יותר (=קרים) למקומות זוהרים יותר (=חמים). שגיב טוען שניתן להבחין בשני קווי אורך מוזהרים מקבילים (קלושים מאד), בין מזרח למערב (מוקף בעיגול) אשר ביניהם כ-10 מטר, והוא מזהה אותם ככותלי ההיכל (שרחבו 20 אמה).

והנה, ראשית כל, הצילומים עצמם הם מאוד לא ברורים. הקווים שאמורים להיות כתלי ההיכל קלושים מאד יחסית לקווים אחרים, שלגבם אין שום הסבר מה הם. ובאמת אפילו שגיב עצמו כשמציג ראיה זו, אומר את זה בנוסח של 'אולי אפשר יכול להיות ...' שקווים אלו הם מקום כתלי ההיכל.

ולעצם הענין: צילומי אינפרא אדום מודדים רק את מידת החום על פני השטח, ולא 'רואים' מה שנמצא מתחת לפני השטח אפילו סנטימטר אחד. אלא שההנחה היא שמקום אשר הוא חלול תחתיו יתקרר מהר יותר מאשר מקום שיש תחתיו אבנים כנ"ל. אמנם בהחלט יתכן שהחום הנראה במקומות מסוימים בהר הבית יותר מאשר מקומות אחרים מקורם בגורם אחר שאוגר את החום לזמן יותר ממושך, כגון ריצוף שונה (ריצוף יותר איכותי. - סוגי אבן שונים מתקררים בקצב שונה). כמו כן מקום שעומד בצל יהיה קר יותר

ממקום החשוף לשמש. מובן מאיליו שאי אפשר לבסס מגדלים הפורחים באויר על סמך ראיות קלושות כאלו.

בנוסף לכך, חשוב להדגיש, שהמקום ששגיב מזהה ע"פ הצילומים כמקום המקדש, אינו עולה בקנה אחד עם שיטתו שהמקדש במקום הבורות.

הרב צבי רוגין שליט"א מירושלים כתב מאמר ובו למעלה מ-20 פרכות על תיאוריית שגיב. וע"ע באוצר המקדש וירושלים של האנציקלופדיה התלמודית, סוף חלק ה, ובמאמרו הנפלא של הרב עזריה אריאל שמפריך שיטה זו מכל וכל.

שיטת הרב גורן

שיטה נוספת שצריך להתייחס אליה היא השיטה המזהה את הצח'רה (=הסלע שבתוך כיפת הסלע) כמקום המזבח. כשיטה זו נקט הרב גורן בספרו 'הר הבית'. בתחילת הספר מביא הרב גורן סקירה של הרבה מקורות מהמסורת המזהה את הצח'רה כמקום אבן השתיה וכנ"ל, ונוטה לקבל זיהוי זה. אך מחמת שלושה קשיים בקביעת תחומים שונים של הר הבית העולים מכח זיהוי זה, מסיק שמוכרחים לנטות ממסורה זו, ולקבל את הצעתם של החוקרים שיק ודלמן (חוקרים מהמאה התשע עשרה) המזהים את הצח'רה כמקום המזבח, ואם כן ההיכל עמד ממערב לו.

אמנם מעיון במחקר הטופוגרפי (ראה לעיל עמ' 41) מתברר ששיטה זו אינה עומדת במבחן המציאות הטופוגרפית של הר הבית. ראשית, במשניות מבואר שמקום קדש הקדשים היה כ-120 אמות למערבו של מקום המזבח. כמו כן מבואר שממקום המזבח עד מקום קה"ק ישנה עלייה של כ-6 אמות (12 מדרגות ממפלס העזרה עד מפלס ההיכל). בפועל, לא רק שאין עלייה ממקום הצח'רה (מקום המזבח לשיטה זו) לכיוון מערב (מקום ההיכל), אלא ממקום הצח'רה לכיוון מערב ישנה ירידה חדה מאד, כאשר גובה הסלע במקום קודש הקדשים לפי שיטה זו, (דהיינו כ-100 אמה למערבה של הצח'רה), נמוכה בכ-12 מטר מגובה הצח'רה.

כמו כן, גם בצד מזרח הטופוגרפיה של ההר לא מתאימה כלל לזהוי הצח'רה כמקום המזבח, [לשיטה זו - עזרת נשים עמדה על הרמה המוגבהת]. במשניות מבואר, שמפלס עזרת נשים, שהוא כ-30 אמה למזרח המזבח, נמוך ממפלס המזבח בכ-10 אמות. [עזרת ישראל נמוכה מעזרת כהנים 2.5 אמות, ועזרת נשים נמוכה ממנה בעוד 7.5 אמות (15 מעלות שלפני שער ניקנור)]. אמנם במציאות אין ירידה כזאת

למזרחה של הצח'רה (-מקום המזבח לשיטה זו), והמציאות בשטח אינה תואמת את המבואר במשנה.

חשוב לציין שבכל ספרו של הרב גורן, שיש בו כעשרים מפות, אין אף מפה טופוגרפית אחת, ובכלל אין בו שום יחס למחקר הטופוגרפי. כפי הנראה הוא לא לקח בחשבון את הטופוגרפיה של ההר, ולענ"ד אין ספק, שאילו הרב גורן היה מודע למחקר הטופוגרפי של ההר, ולאי ההתאמה של זיהוי הצח'רה כמקום המזבח לשטח ההר, ודאי שלא היה נוקט בשיטה זו אשר נוגדת את המסורת המזהה את הצח'רה כאבן השתיה, כפי שיוכח הקורא מתוך מהלך דבריו בספרו. [בספרו הוא משתדל להעמיד את המסורת המזהה את הצח'רה כאבן השתיה וניכר שקשה עליו לנטות ממסורה זו, עיין בספרו פרקים יט-כ.].

באמת כל קושיותיו של הרב גורן מבוססות על שני הנחות התלויות זו בזו: (א) כותלי הר הבית, המזרחי והמערבי הנראים כיום, הם הכתלים של הת"ק אמה על ת"ק אמה המקודשים (דהיינו, שלא היתה שום הרחבה במערב), את ההנחה הזו הוא נוקט כדבר פשוט מבלי לדון עליה כלל. (ב) מכח זה, הוא מגיע למסקנה ששיעור האמה הוא 58 ס"מ - המרחק בין כתלים אלו בציר העובר בכיפת הסלע.

המרחק בין שני כתלים אלו משתנה לאורך הר הבית, כאשר בדרום המרחק ביניהם הוא כ-283 מטר, והולך ומתרחב לכיוון צפון, שם המרחק בין כותל המזרחי למערבי הוא כבר כ-320 מטר. מכח קושי זה (כפי הנחתו שכתלים אלו הם של הת"ק אמה המקודשים), נקט הרב גורן שהר הבית אינו מרובע של ת"ק על ת"ק אמה, אלא שיש מקום אחד בהר ששם יש 500 אמה בין מזרח למערב (הקו החוצה את כיפת הסלע), ואילו בצד צפון יש יותר מ-500 אמה ובצד דרום יש פחות מ-500 אמה. מחישוב של קו זה, החוצה את כיפת הסלע (לחלק ל-500), הסיק שגודל האמה הוא 58 ס"מ.

אך באמת, כל הקשיים שהיו לרב גורן מתיישבים היטב אחרי עיון במקורות ובמחקר, מהם עולה שהרחבת הר הבית בידי הורדוס נעשתה גם בצד

המערבי¹⁴⁷, והמרחק המקורי בין כותל המזרחי והמערבי הוא קטן מהנראה כיום, [וממילא שיעור האמה הוא קטן בהרבה]. כמו כן, כל קושיותיו של הרב גורן עולות רק לפי הנחתו ששיעור האמה הוא 58 ס"מ, אמנם על פי מה שיתבאר לקמן ששיעור האמה הוא קטן מזה בהרבה (ראה נספח ב' באריכות), כל קושיותיו מתיישבים בקל.

במסגרת זו אי אפשר לדון בפרטות בכל דברי הרב גורן, ויחדנו לנושא זה מאמר בפני"ע שבעזה"י יצא לאור בקרוב.

בנוסף יש להדגיש שהרב גורן עצמו לא קבע מסמרות לזיהוי שלו, המזהה את הצח"ר כמקום המזבח, ובהוראות שלו לחיילים המשרתים בהר הבית, עשה מפה של מקום המקדש לפי המסורת המזהה את הצח"ר כמקום קודש הקדשים (אשר אין להיכנס לשם אלא רק לצורך בטחוני בלבד) ורק החמיר אף לשיטתו המחודשת.

נספח ב'

הערה¹⁴⁸ בענין שיעור האמה שהשתמשו בו לשירטוט מקום המקדש והעזרות¹⁴⁹.

כידוע נחלקו גדולי עולם בשיעור האמה. מצד אחד מרן בעל החזו"א הגדיל את שיעור האמה לכ- 57.6 ס"מ (יסודו כבר בדברי התשב"ץ ח"ג סי' ל"ג), ומאידך הגרא"ח נאה הקטין את שיעור האמה לכ- 48 ס"מ. הגרא"ח נאה ביסס את שיעורו על דברי הרמב"ם ששיעור הרביעית היא משקל 27 דרה"ם מים¹⁵⁰, ובהתבסס על הדרה"ם העות'מאני שהיה מצוי בזמנו באר"י שמשקלו כ-3.2

¹⁴⁷ מוסכם ומקובל שהורדוס הרחיב את מתחם הר הבית בצפון ובדרום, והמעין במקורות יווכח שהרחבת הורדוס היתה גם במערב, וכמו שעולה גם מהמחקר הארכיאולוגי, ראה להלן.

¹⁴⁸ את עיקרי הדברים שמענו מהרב צבי רוגין שליט"א מירושלים עיה"ק.

¹⁴⁹ יש להדגיש, שאליבא דאמת, אין בזה נפק"מ כל כך גדולה לענינו בחיבור זה שהוא עצם הזיהוי של מקום המקדש בכללותו, אלא שיש קצת נפק"מ בשיעור האמה, שלפי אמה הקטנה יש להקטין במקצת את שירטוטי העזרות ולפי האמה הגדולה יש להגדילם קצת. ובכל זאת נסביר למה השתמשו בשיעור אמה של 52.5 ס"מ.

¹⁵⁰ פירמה"ש עדיות פ"א מ"ב - "וכבר עשיתי אני מדה בתכלית הדיוק שיכולתי ומצאתי שהרביעית האמורה בכל התורה מחזקת ... מן המים קרוב לעשרים ושבעה דרהם.. וכל הדרהמים האלו מצריים".

גרם הסיק ששיעור רביעית הוא 86.4 גרם, לפי"ז נמצא ששיעור האמה הוא 48 ס"מ.

כידוע לאחרונה נתברר שהדרה"ם המצרי אשר היה בימי הרמב"ם קטן במקצת מהדרה"ם העות'מאני ומשקלו כ-2.83 גרם ושיעור הרביעית כ-75 גרם ואם כן שיעור האמה הוא כ-45 ס"מ. שיעור זה זהה בקירוב לשיעור הגאונים¹⁵¹ שכתבו שמשקל ביצה הוא 16 ו2\3 כסף [בבל] שעפ"י נמצא מדת רביעית כ-74 סמ"ק, וכן תואם בקירוב לשיעור שכתבו גדולי האחרונים [ש"ך, ט"ז, מג"א, תיו"ט ועוד - ראה מדות ושיעורי תורה (לר' חיים בניש) פרק י"ג]. כמו כן שיעור אמה זה מתאים לאמה הרומית ולאמה המצרית (הרגילה) שהם כ-44.5 ס"מ אשר בה השתמשו בארץ ישראל בתקופת בית ראשון ובית שני. שיעור זה של האמה מוכח גם מכמה ממצאים ארכיאולוגיים מובהקים המתאימים ל'אמה' שמדתה כ-44.5 ס"מ¹⁵². [בייחוד ראוי לציין את כתובת השילוח, שכתוב בה שנקבת חזקיהו היא באורך 1200 אמה, ואורכה תואם את האמה של 44.4 ס"מ].

בעניין מדות הר הבית בפרט, יש להוסיף עוד: בספר שיעורין של תורה למרן הגרי"י קנייבסקי הביא בשם ר' יונה מרצבך ראייה לשיעור האמה הגדול (חזו"א) ממדות הר הבית עצמו, שהרי מדות הר הבית הם ת"ק אמה על ת"ק אמה, והמרחק בין הכותל המערבי לכותל המזרחי בצד הדרומי הוא 283 מטר, ובהחלק ל-500 נמצא שגודל האמה הוא 56 ס"מ. - אבל באמת אין מזה ראייה כלל שהרי המרחק בין כותל המערבי וכותל המזרחי של הר הבית משתנה ממקום למקום והולך ומתרחב מדרום לצפון, וממילא שיעור האמה המתקבל [ע"י חילוק המרחק ל-500] תלוי במקום המדידה כאשר בדרום מתקבל

¹⁵¹ תשובת מר הילאי גאון הובא בספר האשכול ח"ב עמ' 52, תשובת גאוני מזרח ומערב ס"י קי"ד בשם ר' נטרנאי גאון, ספר העיתים ס"י קמ"א בשם 'הכי אסכימו רבן בתראי', שבלי הלקט ס"י ר"ב בשם 'כתבן ממתבתא', ספר האורה ס"י נ' ועוד.

¹⁵² ראה: אנציקלופדיה מקראית, מידות ומשקלות, כרך ד' טור 846 ואילך; וכן ראה: *The Hebrew Cubit*, R. B. Y. Scott, *Journal of Biblical Literature* vol. 77.

על זה יש להוסיף ששיעור זה נתמך גם על ידי הביצים שנמצאו בפומפיי (עיר ליד רומא אשר כוסתה בהתפרצות הר געש בשנת 79 לספ"ה, 9 שנים אחר החורבן) שגודלן כ-46 ס"ק אשר לפי"ז שיעור רביעית כ-69 סמ"ק (- רביעית = ביצה ומחצה) והאמה כ-44 ס"מ.

השיעור הכי קטן, וככל שמצפינים מתקבל שיעור יותר גדול. לדוגמא בצד צפון של הר הבית המרחק בין כותל המזרחי לכותל המערבי הוא 320 מטר וזה ודאי יותר גדול מת"ק אמה (שלפיי"ז שיעור האמה הוא 64 ס"מ). [כמו כן המרחק בין כותל הדרומי לצפוני הוא כ-480 מטר שזה ודאי הרבה יותר גדול מת"ק אמה (לפיי"ז אמה הוא 96 ס"מ)]. אלא על כרחנו, מידת ה-500 אמה שנוקבת המשנה היא מידת הר הבית המקודש, בלי התוספת שנתווספו להר הבית במהלך הדורות, שהרי הורדוס הכפיל את שטח הר הבית והרחיבו משלושת צדדיו (צפון דרום ומערב), וכמו שכתב יוסף בן מתתיהו¹⁵³. הכתלים הנראים כיום הם מבניית הורדוס, והם כוללים אף את התוספות שהוסיף, ולכן כיום המרחק בין כותלי הר הבית הוא גדול יותר מ-500 אמה.

ובאמת לא רק שאין ראיה לאמה הגדולה ממדות הר הבית, אלא שיש מהר הבית כמה פירכות לשיעור האמה הגדולה. קודם כל מאותה הראיה עצמה, שהרי כמו שנתבאר המרחק בין הכותל המזרחי והמערבי בצד דרום הוא 283 מטר וזה פחות מ-500 אמה לפי השיעור הגדול, ובאמת בכל החלק הדרומי של הר הבית [כל השטח שמדרום לכיפת הסלע] שהוא רוב שטחו של הר הבית, אין בין הכותל המערבי לכותל המזרחי 500 אמה לפי שיעור האמה הגדול של 58 או 60 ס"מ [שיעור חזו"א]. ובשלמא לפי שיעור הקטן, שלפיי"ז יש יותר מ-500 אמה בין הכתלים, יש לומר כמו שכתבנו שהר הבית הורחב ע"י הורדוס, אבל לפי השיעור הגדול צ"ע שהרי רוב הר הבית הוא פחות מ-500 אמה בין מזרח למערב.

[הנוקטים בשיעור הגדול של האמה מתרצים, שהר הבית איננו מרובע של ת"ק על ת"ק אמה, אלא שיש מקום אחד בהר (הקו החוצה את כיפת הסלע) ששם יש 500 אמה בין מזרח למערב, ואילו בצד צפון יש יותר מ-500 אמה ובצד דרום יש פחות מ-500 אמה (כן כתבו הר"ז קורן, הרי"מ טוקצ'ינסקי, והר"ש גורן). אמנם באמת אין זה מתיישב כלל בלשון המשנה 'הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה'.

עוד אפשר להוכיח מהר הבית עצמו ששיעור האמה הוא קטן בהרבה מ-58 ס"מ. שהרי הר הבית [-הר המוריה] הטבעי עצמו, בצלעו המערבי, אורכו רק כ-

¹⁵³ מלחמות היהודים, א, כא, א; שם ה, ה, א.

230 מטר מפינתו הצפונית לפינתו הדרומית. בצפונו (בערך באזור שער המשגיח) הוא תחום על ידי העמק של נחל בית זיתא, ובדרום (באזור קשת וילסון) על ידי עמק טרופיון, ואם נחלק 230 מטר ל-500, נמצא שהאמה אינה עולה על 46 ס"מ¹⁵⁴.

ועי' בספר הר הבית מאת הרב שלמה גורן (פרק יט – כ) הדן בקשיים נוספים הנובעים מחישובי תחומי המקדש בהר הבית לפי שיעור אמה של 58 ס"מ.

הרב זלמן קורן שליט"א, הנוקט ששיעור האמה הוא 57.4 ס"מ, נדחק גם הוא בכמה דחוקים כדי ליישב את שיטתו עם המציאות. (א) ראשית כל, הוא נוקט שהר הבית אינו מרובע של ת"ק על ת"ק אמה, אלא שיש מקום אחד בהר ששם יש 500 אמה בין מזרח למערב (הקו החוצה את כיפת הסלע), ואילו בצד צפון יש יותר מ-500 אמה ובצד דרום יש פחות מ-500 אמה. (ב) לשיטתו חלק משטחו של הר הבית המקודש אינו על הר המוריה אלא מתרחב ויוצא חוץ לגבולות ההר וכנ"ל. (ג) צריך לדחוק שאבן השתיה היתה ממקומת במזרחו של קה"ק, ולא באמצעו כפשטות הסוגיא (מגילה י, ב"ב צט.) או במערבו כלשון הרמב"ם. (ד) צורת עזרת נשים אינה ריבוע כמו שמשמע במשנה¹⁵⁵ אלא היא בצורת טרפז, שצלעותיה הצפונית והדרומית אינם שווים. (ה) לפי דבריו הקיר המזרחי של החיל [- הסורג] מגיע כמעט עד לכותל המזרחי של הר הבית וכמעט שאין מרחב ומקום מעבר בין הסורג לכותל [- לסטיון] המזרחי. (ו) בנוסף לכך, חישוביו אינם לוקחים בחשבון את עובי הכתלים של העזרות ועזרת נשים [שאף שאין מפורש במשנה מידת עוביים (בניגוד לעובי חומות ההיכל שמפורש שהיתה רחבה 6 אמות), בכל זאת ברור שהיה להם עובי של כמה אמות.¹⁵⁶

¹⁵⁴ וקדושת הר הבית מוגבל להר הבית הטבעי, ואף כשמוסיפים השטח המקודש אי אפשר להוסיף מעבר לגבולות ההר הטבעי. ראה: אור שמח (הלכות בית הבחירה פ"ו ה"י) "יותר מהר הבית אין ביד ב"ד להוסיף ... מקרא מלא, בהר ד' יראה, זהו בהר, דלבד ההר אין רשות להוסיף".

אמנם על פי מה שנתבאר שהיתה הרחבה במערב, אז יתכן לומר ששיעור האמה הוא גדול יותר עד כ-54 ס"מ, שהרי ככל שמקום המדידה הוא יותר מזרחי, המרחק בין הפינה הצפונית לפינה הדרומית מתרחב, אבל לפי שיעור האמה הגדול, הרי שהר הבית הגיע עד לכותל המערבי של היום, אם כן אין בין הפינה הצפונית לפינה הדרומית אלא 230 מטר.

¹⁵⁵ מידות פ"ב מ"ה: "עזרת הנשים היתה אורך מאה ושלושים וחמש על רחב מאה ושלושים וחמש".

¹⁵⁶ ראה: אשר גרוסבורג, תחומין חלק ט"ז עמ' 488 ואילך, וכן ב'אוצר המקדש וירושלים' (אנציקפדיה תלמודית) חלק ה' עמ' 329 ואילך. ראה גם מאמרו של הרב זכריה דור-שב בתחומין חלק ט עמ' 461 ואילך.

על סמך המתבאר, היה צריך לחשב ולשרטט את מקום המקדש והעזרות לפי שיעור האמה של 44.4 ס"מ (האמה המצרית הרגילה, והאמה הרומית) שכך היא דעת הגאונים הרמב"ם ושאר הראשונים וגדולי האחרונים, וכן מוכח מכמה ממצאים ארכיאולוגיים וכנ"ל, או לכל היותר לפי שיעור אמה של 48 ס"מ (שי' ר' חיים נאה), אשר לפי"ז מקום העזרות קצת יותר קטן מאשר בשרטוט.

בשרטוט המובא כאן *החמרנו* אף לשיטת החוקרים (מזר וריטמאייר) הסוברים שביהמ"ק נבנה ע"פ האמה המצרית המלכותית, אשר שיעורה 52.5 ס"מ¹⁵⁷. אמה זו הארוכה יותר מהאמה הרגילה של 44 ס"מ, היתה בשימוש בירושלים ובארץ ישראל בתקופת בית ראשון לצד האמה הרגילה של 44 ס"מ. כך מתברר ממצאים ארכיאולוגיים רבים, ביניהם קברים בסביבות ירושלים מימי בית ראשון שנבנו לפי מדת אמה זו¹⁵⁸. כמו כן בהר הבית עצמו ישנם כמה סימוכים ארכיאולוגיים לשימוש באמה זו, לדוגמא מרחק של חמש מאות אמה בדיוק לפי אמה של 52.5 ס"מ בין החומה המזרחית של הר הבית לבין שרידי חומה המזוהה כחומת הר הבית המערבית לפני הרחבת הורדוס.

ישנם הטוענים שזה כוונת הפסוק בדברי הימים (דהי"ב פרק ג) "וְאֵלֶּה הַיּוֹסֵד שְׁלֹמֹה לִבְנוֹת אֶת בֵּית הָאֱלֹהִים הָאֶרֶץ אֲמֹת בַּמֶּדָּה הָרִאשׁוֹנָה", ובתרגום רב יוסף שם 'במשחתא קדמיתא עתיקתא'. כמו כן ייתכן שאמה זו מרומזת בנבואת יחזקאל על בית המקדש השלישי (פרק מ) שמידתה נמדד עם אמה שהוא 'אמה וטופח'.

סוגיית בירור שיעור האמה דורשת עיון ולימוד בפני עצמה, ויש לה השלכות רבות לענין פרטי ההלכות של בניין המקדש וכליו, אמנם עיקר מטרתנו בחיבור זה היא זיהוי מקום המקדש בכללותו, ולזה אין נפק"מ כ"כ בבירור שיעור האמה בדיוק, ובעזה"י עוד חזון למועד לבירור פרטי הלכות נוספות.

¹⁵⁷ The Quest, Leen Ritmeyer עמ' 171 ואילך.

¹⁵⁸ ראה: ג. ברקאי, *בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון*, בתוך ספר ירושלים תקופת המקרא, יד בן צבי.

"וכאשר יראה השי"ת שאנו עושים כל השתדלות מה שבידנו לעבודת בית אלהינו, בודאי ימהר ויחיש הגאולה ויבנה לנו את ביתו ויזכנו לראות כהנים בעבודתם וכו' במהרה בימינו אמן".

(החפץ חיים בספרו תורה אור, פרק יב)

לזכר עולם בהיכל ה'

לע"נ

הגאון הרב יוסף חיים בן הר"ר פנחס ז"ל
וזוגתו מרת שרה מרים בת הר"ר מאיר ז"ל
ת.נ.צ.ב.ה.

לזכר עולם בהיכל ה'

לע"נ

הגאון הרב שאול דוד בן ר' אלתר יוזפא ז"ל
הרב חיים אברהם בן ר' דוד זוסמן ז"ל
ת.נ.צ.ב.ה.

לזכר עולם בהיכל ה'

לע"נ

ר' יואל משה בן יוסף נתן
ואשתו מרת לאה בת מאיר
ור' בנימין זאב בן שלמה

לזכר עולם בהיכל ה'

לע"נ

ר' יוסף בן יהושע הופמן ז"ל